

UDK: 323.28(497.1:497.17)“1918/1941”
929 Mihajlov, I.V. “1918/1941”
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 12. 11. 2001.

Ivan Vanča Mihajlov: makedonski revolucionar uskraćen za domovinu i korijene

NADA KISIĆ KOLANOVIĆ
Hrvatski institut za povijest,
Zagreb, Republika Hrvatska

Politički angažman Ivana Vanče Mihajlova koji namjeravamo ovdje izložiti nije isključivo vezan uz njegov boravak u NDH 1941. - 1944. Naprotiv, nemoguće je zaobići bogatstvo i raznolikost povijesnog iskustva u hrvatsko-bugarskim odnosima tijekom dugih desetljeća. Autonomistički rakurs lidera desnoga krila VMRO-a naišao je na plodno tlo u Zagrebu 1941. i podigao je tenzije između Carevine Bugarske i NDH unatoč deklariranoga savezništva.

Prolog

Politička osobnost Ivana Vanče Mihajlova ispunjena je kontradikcijama. Apologeti ga nazivaju prorokom makedonske države, a protivnici u njemu vide falsifikatora makedonskoga pitanja. U jugoslavenskoj historiografiji i publicistici Mihajlov je dosegao famu političara upregnuta u velikobugarske ciljeve.¹ Ni bugarska historiografija nije kritički istražila njegovu političku ulogu do razine koju zaslužuje.² Novija makedonska historiografija može se pohvaliti temeljitijim i nepristranijim analizama VMRO-a koje slamaju tabu Mihajlova.³

I hrvatski suvremenici također su iznosili proturječna mišljenja o Mihajlovu. Vladimir Židovec, poslanik NDH u Sofiji, doživljava Mihajlova kao političara gotovo proročke osobnosti. Opisuje ga kao “velikog konspiratora” koji posjeduje “silnu volju, bistar um i zdravu logiku” kojom

¹ Mihajlov se u jugoslavenskoj literaturi optužuje da je autonomiju Makedonije shvaćao samo kao “prelazni oblik za uključenje Makedonije u Sanstefansku Bugarsku”. Lazar KOLIŠEVSKI, *Aspekti makedonskog pitanja*, Beograd 1981., 245.

² Ipak, sabrana je njegova iznimno bogata publicistička aktivnost u četiri knjige, Ivan Vanča MIHAJLOV, *Spomeni*, knjiga 1.-4., Makedonija Pres 1997.

³ Posebno ističemo knjigu Z. TODOROVSKI, *VMRO 1924-1934.*, Skopje 1997.

“proniče duboko u bit i interese bugarskog naroda i države”.⁴ No, Stjepo Perić koji je na poslaničkoj dužnosti sredinom 1943. zamijenio Židovca, pripisuje Mihajlovu osobine divljeg i buntovnog političara, i svrstava ga u prethodnike modernog terorizma. Perić tvrdi da je Mihajlova u Sofiji pratio glas “destruktivnog” i “tvrdoglavog dogmatičara” koji “poznaje samo jedno sredstvo političke borbe - kuršum u glavu”.⁵

U čemu se sastoji, konkretno, ta kontradiktornost Mihajlova? Odgovor na to pitanje utkan je u povijest Vnatrešne makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) kojoj je Mihajlov posvetio čitav život. Stoga se nakratko valja zadržati na toj organizaciji koja je dala biljeg cijeloj jednoj makedonskoj epohi.

Uloga Mihajlova u transformaciji VMRO-a

Tumačenje u sklopu jugoslavenske historiografije, što je prevladavalo tijekom pola stoljeća, ne otkriva složen fenomen VMRO-a koji se isključivo prikazivao kao produžena ruka velikobugarske politike. Konstatacija da se bugarska vanjska politika poslužila VMRO-om kao “provokatorskom silom” protiv Jugoslavije, ničim ne priječi da mu se pripiše vlastita politička platforma.⁶

VMRO je niknuo u Solunu 1893. godine s prvobitnom zadaćom da se izbori za autonomiju makedonskog naroda u okviru Turske.⁷ Nakon neuspjeloga Ilindenskog ustanka 1903. godine, u VMRO-u je izražen jak naboj unutrašnjih razilaženja. Visoka bugarska politika podržavala je desno krilo VMRO-a, tzv. vrhoviste koji su 1910. stvorili vlastiti Izvršni komitet izjašnjavajući se za autonomiju Makedonije u okviru Bugarske.⁸

⁴ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Ministarstvo vanjskih poslova NDH (dalje: MVP NDH), Poslanstvo u Sofiji (dalje: PS), šifra 213/8, knjiga 2., V. Židovec, Prikaz današnje Bugarske, Portret V. Mihajlova. Židovec je 1943. izjavio da je za Mihajlova “u uvijek bio ideal ujedinjenje Makedonije, ali isto tako i velika Bugarska”.

⁵ Bogdan KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Prvi svezak, Zagreb 1983., 187.

⁶ Povjesničar Ivo Banac upozorava da se negativno stajalište VMRO-a prema makedonskoj nacionalnosti ne bi smjelo brkati s bugarskim iredentizmom. Banac smatra da je nacionalno buđenje u Makedoniji u 19. stoljeću “nesumnjivo bilo bugarsko djelo, premda je taj pokret postavio pitanje makedonske autonomije”, te da nakon 1918. godine “status Makedonije, ustvari je pitanje bugarskog nasuprot neovisnom makedonskom statusu u tom području”. Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995., 24., 256.

⁷ Makedonski oslobodilački pokret aktualizira makedonsko pitanje osnivanjem Tajne makedonsko-odrinke revolucionarne organizacija - TMORO 1893. godine. Na Rilskom kongresu u rujnu 1905. organizacija je promijenila ime u VMRO.

⁸ Uobičajeno je da se “vrhovistima” nazivaju sljedbenici ogranka VMRO-a kojemu je na čelu Vrhovni makedonsko-odrinški revolucionarni komitet osnovan u Sofiji 1895. On se zalagao za rješenje makedonskoga pitanja u sklopu Bugarske. Sljedbenici autonomne koncepcije nazivaju se “centralistima” prema ogranku VMRO-a kome je na čelu “Centralni komitet”.

Između 1920. i 1923. organizaciji se kao autoritet nameće Todor Aleksandrov (1881.-1924.). Strategija Aleksandrova usredotočena je na stvaranje samostalne Makedonije u njezinim cjelokupnim geografskim i gospodarskim granicama. Na međunarodnoj sceni Aleksandrov oslonac traži u turskim i talijanskim vojnim krugovima, a posljednji mu u ožujku 1920. pružaju novčanu potporu.⁹ S mrežom lokalnih organa VMRO-a, paralelno je stvorena mreža naoružanih četa. Računa se da je VMRO raspolagao s oko 9.100 gerilaca, koji su iz baza u Pirinskoj Makedoniji prenosili akcije u Grčku i Jugoslaviju.¹⁰

Vratimo se V. Mihajlovu koji je imao dinamičan curriculum vitae. Rođen je 26. ožujka 1896. u Štipu (mahala Novo Selo), duhovnom centru borbe za autonomiju Makedonije. Kao mladić (1912.- 1913.) pohađao je bugarsku gimnaziju u Solunu, koja je bila "Makedonska Alma Mater". Školovanje nastavlja u skopskoj gimnaziji da bi se potom upisao na pravni fakultet u Sofiji. U skladu sa svojim uvjerenjima, 1919. Mihajlov je pristupio VMRO-u. Njegov zaštitnik i mentor Todor Aleksandrov povjerava mu odgovorne organizacijske zadatke i angažira ga kao osobnog tajnika. Crvena nit vodilja njihove akcije jest namjera da Pirinsku Makedoniju u perspektivi pretvore u "Pijemont" za objedinjavanje Vardarske i Egejske Makedonije. Mihajlov se iskazuje i kao vrstan publicist. Unutrašnji sukobi koji nikad nisu nedostajali unutar VMRO-a kulminirali su likvidacijom Aleksandrova u kolovozu 1924. godine. Godine 1925. Mihajlov ulazi u novi Centralni komitet VMRO-a koji se ustrojio prema načelu centralizma. VMRO se definitivno cijepa na dva ogranka: VMRO "autonomistički", koji se zalaže za autonomiju unutar Bugarske, i VMRO (Obedineta). U posljednjem su dvije struje, federalistička i komunistička, koji zagovaraju federalnu Makedoniju u okviru Istočne federacije, a članstvo mu je primorano skloniti se u vlastitom centru u Beču.

Mihajlov u međuvremenu preuzima glavnu riječ u borbi protiv Aleksandra Protogerova,¹¹ drugog po redu utjecajnog lidera VMRO-a, kojeg optužuje da sprema ustupke Jugoslaviji. Unutrašnje svađe prelijevaju se u terorističke obračune, koji kulminiraju 1928. likvidacijom Protogerova. Teško se može poricati da Mihajlov u to doba pokazuje osobine beskrupuloznog političara. Mnogo godina kasnije on će priznati da je bio začetnik urote proti Protogerova koji po njegovu mišljenju nije bio au-

⁹ Ivan KATARDŽIEV, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930.*, Zagreb 1983., 99.

¹⁰ I. BANAC, *n. dj.*, 263.-264.

¹¹ Aleksandar Protogerov (1867.-1928.), lider desnog krila VMRO-a, bio je sudionik Ilindenskog ustanka (1903.) i prevrata protiv vlade Aleksandra Stambolijskog 1923. godine.

tentični “revolucionar” već “ambiciozan” vođa koji je želio nametnuti osobnu vlast.¹²

U svibnju 1934. u Bugarskoj je uslijedio državni udar u kojem su sudjelovali predstavnici “Vojne lige” i politička grupacija okupljena oko časopisa *Zveno*. Formirana je nova vlada pukovnika Kimona Georgijeva. Promjena u vrhu vlasti povlači za sobom zbliženje Bugarske i Jugoslavije. Cijenu tog zbliženja platio je VMRO koji je dospio pod udar bugarskih zakona. Stotinjak makedonskih aktivista bačeno je u zatvore, a 37 ih je osuđeno na smrt. Uslijedilo je prestrukturiranje uprave i ukidanje “Petričkog okruga” kao posebne upravne jedinice koji se tijekom vremena pretvorio u državu u državi pod diktatom VMRO-a.¹³

VMRO pada pod udar zakona, a redovi makedonskih revolucionara naglo su prorijedeći. U najgoroj krizi svoje političke karijere Mihajlov se nekoliko mjeseci skriva pred zakonom, a potom utočište nalazi u Turskoj koja mu pruža status političkog emigranta. Tri je godine boravio u blizini Ankare, a 6 mjeseci na otoku Bujuk Ada (Prinkipo). Turska je odbila jugoslavenski zahtjev za izručenjem Mihajlova zbog navodne umiješanosti u ustaški atentat na jugoslavenskog kralja Aleksandra Karađorđevića. U međuvremenu, Mihajlovu je politički azil pružila Poljska gdje boravi do veljače 1940. Potom je kratko živio u Njemačkoj i Mađarskoj da bi u svibnju 1941. stigao u Zagreb i tu ostao do kraja 1944. godine. Završetak rata 1945. zatekao ga je u Austriji odakle je prešao u Italiju gdje se trajno nastanio. Mihajlov je do kraja života bio djelatnik u Makedonskoj patriotskoj organizaciji (MPO) koja je svoje centre imala diljem svijeta (SAD, Kanada, Europa, Novi Zeland i Južna Amerika). Umro je u Rimu 5. lipnja 1990. u dubokoj starosti.

Kontinuitet suradnje makedonske emigracije i hrvatskih nacionalista

Kao što već znamo postoji kontinuitet suradnje između hrvatskih nacionalista i makedonskih revolucionara koja je bila usmjerena protiv Kraljevine Jugoslavije. U studenome 1923. Aleksandar Karađorđević, jugoslavenski kralj, izjavio je u Parizu da mu najviše brige zadaje “makedonsko pitanje”. Sklapanje pakta između Jugoslavije i Italije 1924. potaknulo je glasine da Beograd želi slobodne ruke za napad na Bugarsku. A što se tiče hrvatskih lidera govorilo se o povezanosti između Stjepana Radića i njegove Hrvatske republikanske seljačke stranke s Todorom Aleksandrovom, vođom desnog krila VMRO-a. Sa svoje strane VMRO

¹² Mihajlov je izjavio da “nije ubio Protogerova, ali je bio taj koji je zapovjedio da on bude odstranjen i kažnjen”. I. MIHAJLOV, *Izabrani proizvedenija (Vtrešna makedonska revolucionarna organizacija, Makedonija- Švajcarija na Balkanite, Ubijstvoto na Todor Aleksandrov, statii i intervjota)*, uredili Krsto Gerginov, Cočo Biljarski, Sofija 1993., 476.

¹³ Petrički okrug obuhvaćao je dio Pirinske Makedonije od 6 798 četvornih kilometara i 186 167 stanovnika od kojih su 30 000 bili makedonske izbjeglice iz Egejske i Vardarske Makedonije. Z. TODOROVSKI, *n. dj.*, 45.

je nastojao do kraja kompromitirati jugoslavenski režim. U dokumentu pod nazivom Manifest ujedinjenja iz svibnja 1924. godine, kao jedan od neprijatelja makedonske revolucije označavaju se i “beogradske vlade koje jačaju srpski oblik monarhističkog centralizma, denacionalizacije i ugnjetavanja ne samo makedonskoga naroda, već i naroda Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Vojvodine, Slovenije i Dalmacije”. Dokument je oblikovan pod utjecajem komunističkih ideja, što se može vidjeti iz izjave da će se VMRO zalagati za suradnju “s krajnje progresivno-revolucionarnim pokretima u Europi koji se bore protiv imperijalističke politike svojih vlada protiv postojećih mirovnih ugovora”.¹⁴ Makedonski revolucionari, pa i sam Aleksandrov, pozdravljali su u Radiću borca protiv “beogradskog hegemonizma” ali im nije uspjelo uspostaviti dublji dodir s njegovom HRSS. Kako je sam u rujnu 1924. u jednom intervju izjavio, Radić nije želio prihvatiti ponudu Aleksandrova da podignu ustanak u Makedoniji, jer je polazio od stajališta da Makedonci nisu Bugari pa njihovo pitanje mora biti riješeno u okviru Jugoslavije, zajedno s hrvatskim pitanjem.¹⁵

Kominternu je nastojala usmjeriti makedonski i hrvatski nacionalni pokret u maticu revolucionarnih gibanja na Balkanu. Radić je u lipnju 1923. boravio u Moskvi i svoju stranku učlanio u “Seljačku internacionalu”.¹⁶ Valja podsjetiti da je Peti kongres Kominterne (lipanj/srpanj 1923.) dao potporu “narodu Makedonije i Trakije za stvaranje nezavisnih republika”. Također, jugoslavenski su komunisti po nalogu Kongresa prihvatili parolu o “izdvajanju Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje nezavisnih republika”. T. Aleksandrovu i VMRO-u dano je do znanja da može računati na sovjetsku potporu samo pod uvjetom da se uključi u borbu protiv aktualnoga bugarskog režima.¹⁷ Ne treba zaboraviti da je Aleksandrov izgubio dio popularnosti zbog veza s pučističkom vladom Aleksandra Cankova. Moskva je u to doba pokušavala odvojiti VMRO od bugarske vlade i dvora. Početkom

¹⁴ L. KOLIŠEVSKI, *n. dj.*, 211.

¹⁵ Vuk VINAVER, “KPJ i Jugoslavensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine”, *Jugoslavensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 2.*, Beograd 1982., 173. Radić je inače iskazao veliko divljenje prema bugarskom narodu i njegovoj povijesti o čemu svjedoči knjiga koju je tiskana 1918. godine *Obnovljena Bugarska od 1878. do 1918., Poglavlje o bugarskom narodnom preporodu, oslobodjenju i ujedinjenju*, Slavenska knjižara St. i M. Radić, Zagreb 1918. Zanimljiv je podatak da je Radićeva knjiga prevedena na bugarski jezik i tiskana s kritičkim bilješkama R. Božilove, *Vzrodena Bulgaria 1878-1913.*, Sofija 1993.

¹⁶ Seljačka internacionala niknula je u listopadu 1923. u sastavu Komunističke internacionale. Dokumentaciju o Radićevim dodirima sa Seljačkom internacionalom objavila je M. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, “Preписка između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje ČSP) br. 1/1972., 148.-164.

¹⁷ I. KATARDŽIEV, “Makedonsko nacionalno pitanje u politici Kominterne i Balkanske komunističke federacije do 1930.”, ČSP, br. 2-3/1979., 67.-88.

kolovoza 1943. Aleksandrov je načelno prihvatio poziv Komunističke partije Bugarske da sudjeluje u obaranju režima Cankova. Pod pritiskom lijevog krila VMRO-a Aleksandrov je u Moskvu uputio tročlanu delegaciju.¹⁸

U isto to doba uslijedila je silazna putanja u odnosima između Aleksandrova i Radića. Sredinom kolovoza 1924. Aleksandrov je Radiću napisao pismo iz kojeg se razaznaje da mu je strana Radićeva trenutna sklonost da seljačku borbu poveže s borbom radništva. Istodobno, Aleksandrov uvjerava Radića da on zauvijek želi osigurati Makedoniju od politike "trgovine" i nema namjeru prisegnuti na vjernost bugarskom režimu. Analogno tome Aleksandrov odbacuje i mogućnost da makedonski pokret postane instrument stranih sila, osobito Sovjetske Rusije. Osvrće se i na formalno ujedinjenje različitih struja makedonskoga revolucionarnog pokreta koji je uslijedio na poticaj komunista koji su željeli stvoriti osnovu budućega balkanskog revolucionarnog fronta. Riječ je o Majskom manifestu VMRO-a od 6. svibnja 1924. koji Aleksandrov smatra improvizacijom koja neće izmijeniti političke ciljeve makedonskog pokreta.¹⁹

Budući da je oklijevao prihvatiti kompromisnu formulu koju su razradili prokomunistički usmjereni ljudi iz VMRO-a, Aleksandrov će biti ubijen 31. kolovoza 1924. godine.

Povezanost između Ante Pavelića, potpredsjednika Hrvatske stranke prava, i makedonske emigracije u Bugarskoj neće imati samo retoričku vrijednost. Godine 1927. Pavelić je osvojio osobitu popularnost kao odvjetnik devetorice makedonskih studenata optuženih za subverzivnu djelatnost protiv Jugoslavije. Riječ je o članovima "Makedonske mladinske tajne revolucionarne organizacije" (MMTRO) koja je osnovana 1926. godine sa zadaćom da u većim gradovima obavlja promidžbeno-informativnu službu za potrebe VMRO-a.²⁰

¹⁸ D. TODOROVIĆ, "Jugoslavensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923., Sistem bugarske okupacije u jugoslavenskim oblastima (1941-1944)", *Jugoslavensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 1.*, Beograd 1980., 184.

¹⁹ Videći u nekonformizmu prema Beogradu čvrstu dodirnu točku između hrvatskog i makedonskog pokreta, Aleksandrov sredinom kolovoza 1924. piše Radiću: "U borbi protiv Pašića, Vi ste govorili ne samo o vezama s VMRO-om već čak ponekad ste i zaplašivali Beograd naglasivši pred njim jasno naš zajednički front protiv beogradske satrapije". Zatim nastavlja: "I u prošlosti i sada VMRO gleda na oslobodilački pokret bratskog hrvatskog naroda - toliko prepun idealizma i humanizma - s najvećim simpatijama i divljenjem". Navedeno prema: I. MIHAJLOV, *Spomeni*, knjiga 1.-2., 314.-317. Aleksandrov će po nalogu bugarske vlade biti ubijen 31. kolovoza 1924. u blizini sela Lapovo (Sandanski kotar). U režimskom naletu protiv VMRO-a nastradalo je ili je izbjeglo više stotina makedonskih revolucionara. Kao u bilj. 9, 160.

²⁰ Skopski proces završen je u prosincu 1927. nakon sedmomjesečne istrage. Makedonski studenti osuđeni su kaznama između 5 i 20 godina zatvora. Z. TODOROVSKI, *n. dj.*, 124., 130.

Prvi tajni dodir između Pavelića i I. Mihajlova datira iz vremena Skopskog procesa. Nije bilo slučajno da je svjedok njihova susreta bio Manilo Barilli, talijanski konzul u Skoplju, koji je zapisao da su razgovori bili "prijateljski i srdačni". Italija je naime, vodila računa o protujugoslavenskim čimbenicima, o čemu će kasnije biti više govora. Uskoro je u prosincu 1927. uslijedio drugi susret Mihajlova i Pavelića u Zagrebu. Mihajlov je potvrdio da se Pavelić u to doba eksplicitno izjašnjavao "za odcjepljenje i za apsolutnu nezavisnost" Hrvatske.²¹

U međuvremenu Pavelić odlazi u egzil u Beč gdje u ožujku 1929. uspostavlja dodir s Nikolom Valevom, predstavnikom Makedonskoga nacionalnog komiteta u Sofiji. Tom prigodom on predlaže da se formalizira "savez" između hrvatske i makedonske emigracije. Potom je Konstantin Stanišev, predsjednik Nacionalnog komiteta makedonskih bratstava u Bugarskoj, doputovao u Beč gdje je utanačena zajednička "borba protiv beogradske dikature i za oslobođenje Hrvatske i Makedonije".²² Pavelić je pozvan u Bugarsku na potpisivanje povelje o suradnji. U Sofiju je stigao 20. travnja s austrijskom Nanesenovom putovnicom. Renato Piacentini, talijanski poslanik u Sofiji, zabilježio je da je hrvatske emigrante u Sofiji dočekalo oko tri tisuće oduševljenih Makedonaca te da su na svečanom banketu 250 uzvanika viđeni pričuvni generali, bivši ministri, narodni zastupnici i intelektualci.²³ Tako se sporazum o akcijskom jedinstvu pod nazivom "Sofijska deklaracija" pretvorio u datum formalne solidarnosti između hrvatskih i makedonskih nacionalista. Dokument su potpisali Pavelić i Gustav Perčec te Georgij Kondov i Ivan Hadžev, članovi Nacionalnog komiteta makedonskih emigrantskih organizacija 20. travnja 1929. u mjestu Banki pokraj Sofije. Dvije su strane bile suglasne da "koordiniraju svoju legalnu djelatnost za postignuće ljudskih i nacionalnih prava, političke slobode i pune državne nezavisnosti Hrvatske i Makedonije".²⁴ Istodobno, Pavelić se tajno sastao s I. Mihajlovom, s kojim je uglavio suradnju između ustaške organizacije i desnog krila VMRO-a.²⁵ Jugoslavenska je vlada ove događaje tumačila kao antidržavnu djelatnost što je otvorilo mogućnost da Pavelić na povratku (kroz Rumunjsku) bude uhićen i izručen. Stoga je on uz pomoć makedonskih prijatelja nabavio talijansku vizu i u Varni se ukrcao na brod kojim je sti-

²¹ Mihajlov je tom prilikom kazao da je Pavelić oduvijek smatrao da "u Bugarskoj živi makedonski narod", te da ne postoji "nekakva makedonska narodnost - kakvu sada nakon Drugog svjetskog rata proglašuju srbo-komunisti i žele je nametnuti Bugarima u Makedoniji". I. Mihajlov, Jedna originalna izjava dra Ante Pavelića, u: Ante PAVELIĆ, *Doživljaji II.*, Sesvete 1998., 336.

²² A. PAVELIĆ, *n. dj.*, 215., 219.-221.

²³ *I Documenti Diplomatici Italiani* (dalje DDI), Settima serie: 1922-1935, vol. VII., dok. br. 383., 392.-393., R. Piacentini predsjedniku vlade i ministru vanjskih poslova B. Mussoliniju 24. travnja 1929.

²⁴ I. MIHAJLOV, *Spomeni*, knjiga 3., 627.-628.

²⁵ A. PAVELIĆ, *n. dj.*, 220.

gao u Trst. Susret hrvatskih i makedonskih nacionalista budio je interes talijanske diplomacije. Renato Piacentini, talijanski poslanik u Sofiji izvijestio je krajem travnja 1929. Mussolinija da je “Pavelić već godinama u odnosima, kako s legalnim makedonskim komitetom u Sofiji, tako i s VMRO-om”. Piacentini je potvrdio da se Pavelić “u Sofiji vidio potajno s Mihajlovom što se smatra da bi se Hrvati sporazumjeli s Makedoncima oko revolucionarnih metoda”.²⁶

Beograd je u međuvremenu optužio Bugarsku da podržava antijugoslavensku kampanju hrvatskih separatista. Kabinet Andreja Ljapčeva ogradio se od događaja davši jamstvo Beogradu da iza “Sofijske deklaracije” ne stoji službena bugarska politika već makedonska emigracija. Napokon, “Sofijska deklaracija” poslužit će jugoslavenskomu režimu da u srpnju 1929. optuži Pavelića za “veleizdaju” i osudi ga na smrt u odsutnosti.

Spomenute događaje pozorno je pratila talijanska diplomacija. Carlo Galli, talijanski poslanik u Beogradu, u svom je izvješću B. Mussoliniju 27. travnja zaključio da je Pavelićev posjet Sofiji uvjerljiv dokaz o paktiranju Makedonaca i Hrvata “za jednu paralelnu akciju” protiv Jugoslavije. Galli predmnijeva kako će Jugoslavija iskoristiti trenutak da izvrši pritisak na Bugarsku neka raspusti makedonski revolucionarni komitet, te da će diplomatskim putem pritisnuti Sofiju da potpiše bugarsko-jugoslavenski pakt kojim će blokirati politiku Bugarske koju smatra “upornim i nesnosnim neprijateljem”.²⁷ Ovdje valja podsjetiti da je učestalo prebacivanje komitskih četa preko bugarsko-jugoslavenske granice primoralo Jugoslaviju da u Vardarskoj Makedoniji angažira znatne policijske snage. Svetozar Pribičević, ondašnji ministar unutrašnjih poslova potvrdio je da je 1928. godine od ukupno 15 000 jugoslavenskih žandara gotovo 10 000 bilo stacionirano na tom prostoru. Makedonska emigracija iznijela je podatak da je od 1919. do 1929. u valu jugoslavenske represije u Vardarskoj Makedoniji u smrt otjerano oko 1 400 Makedonaca dok ih je preko 25 000 bilo utamničeno.²⁸

Kao izdanke iste političke obitelji Ustaški pokret i VMRO instrumentalizirat će Italija. Godine 1926. talijanski diplomatski promatrači ocijenili su da je Makedonija “Ahilova peta” Jugoslavije, te da “svijetu treba otkriti” državni teror prema jugoslavenskim Makedoncima. No, čini se da Naum Tomalevski, član Izvangraničnog predstavništva VMRO-a, zadužen za veze s talijanskim predstavnicima, nije imao povjerenja u talijanske krugove. Tako je u siječnju 1928. u razgovoru s mađarskim poslanikom u Rimu izjavio da bi Mussolini “spašenu Makedoniju” rado podijelio Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj.²⁹

²⁶ DDI, 7/ VII., dok. br. 384., 393.-394. Piacentini predsjedniku vlade i ministru vanjskih poslova Mussoliniju 24. travnja 1929.

²⁷ DDI VII/7. , dok. br. 390., 398.-399.

²⁸ Navedeno prema Z. TODOROVSKI, *n. dj.*, 154.

²⁹ V. VINAVER, *n. dj.*, 180.

Već je dobro znano da je Pavelić s talijanskom putovnicom (na ime Antonio Serdar) u listopadu 1929. našao utočište u Veroni. Godine 1930. utemeljio je tajnu revolucionarnu nacionalističku organizaciju Ustaša, a 1931. osnovao je prvi logor za vojnu obuku u mjestu Bovegno u pokrajini Bresci.³⁰ Iste godine u srpnju potpisao je u Bologni novi sporazum s predstavnicima Makedonskoga nacionalnog komiteta. Ivan Mihajlov također je u srpnju 1929. bio ugošćen u Rimu. U početku je moralna i financijska podpora Italije bila na strani protugerovističke struje VMRO-a, ali su talijanski krugovi postupno prihvatili i mihoviliste. Veze su intenzivirane tijekom 1927.- 1928. U nekoliko navrata VMRO-u je tajno isporučena određena količina oružja, uniformi i novca za oružane akcije u Vardarskoj Makedoniji. Potkraj 1928. general Ivan Vlkov, sljedbenik Mihajlova, bit će imenovan bugarskim poslanikom u Rimu, što će znatno poboljšati veze mihovilista i visoke talijanske politike.³¹

Premda je "Sofijska deklaracija" iz 1929. upotrijebila pridjev "legalne" metode hrvatskih i makedonskih revolucionara, ne mogu se nazvati legalističkima. Ustaški atentat na jugoslavenskog kralja u Marseillesu 1934. godine izvršen je uz sudioništvo Vladimira Georgijeva (alias Vlado Černozemski) koji je Paveliću bio dodijeljen kao profesionalna teroristička ispomoć VMRO-a.³² Sam I. Mihajlov koji se nije našao u prilici biti izravnim svjedokom događaja, potvrdio je da mu je odgovarala kriza jugoslavenskog režima: "Ja i Pavelić nikad nismo raspravljali o ubojstvu Aleksandra - rekao je Mihajlov, "no za nas dvojicu bilo je prihvatljivo da Aleksandar završi tako kako je završio". Mihajlov je nijekao bliži dodir s Mussolinijem, ali je potvrdio da se Italija služila makedonskim nacionalistima kao instrumentom. Smatrao ju je odgovornom za likvidaciju jugoslavenskog kralja, dok je za Nijemce kazao da uopće nisu bili umiješani u te događaje.³³

³⁰ Instrumentalnu povezanost visoke talijanske politike i hrvatske emigracije dokumentarno je obradio James J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism 1927-1937.*, New York - London 1987.

³¹ Zbog protektorskih veza između talijanskog poslanika u Sofiji R. Piacentinija i vodstva VMRO-a Dino Grandi, talijanski ministar vanjskih poslova, ne želi se izložiti diplomatskim neugodnostima, pa predlaže da se u Rimu osnuje legalni biro VMRO-a koji bi održavao dodir s talijanskim vladajućim krugovima. Usp. Z. TODOROVSKI, *n. dj.*, 79.-81.

³² Dr. B. Jelić koji je djelomično razjasnio ulogu Černozemskog u samom atentatu, naziva ga "Makedoncem" i "elitnim revolucionarcem". Černozemski je u privatnom životu bio "solidan čovjek, antialkoholičar i vegetarijanac, te je mnogo pazio na svoju vanjštinu", prisjeća se Jelić. Navedeno prema: Jere JAREB, *Političke uspomene dra Branimira Jelića*, Cleveland 1982., 70.-71. Raspoloženje službene bugarske politike prema hrvatskim i makedonskim nacionalistima dobro ilustrira zgoda o kojoj svjedoči I. V. Mihajlov. Tri godine nakon atentata, u jednoj je sofijskoj crkvi održana spomen liturgija za V. Černozemskog. Svećenici koji su sudjelovali u obredu odmah su suspedndirani. Isto tako godinama nakon atentata na jugoslavenskog kralja u kartoteci bugarske policije čuvane su slike A. Pavelića i nekih istaknutih ustaša. HDA, Sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: SUP SRH), I-69., I. V. Mihajlov, "Kratke bilješke o pojavi slavosrpske u Bugarskoj", 14. -15.

³³ I. V. MIHAJLOV, Izabrani proizvedenija, *n. dj.*, 474.-475.

Sada, kad je ocrtan okvir suradnje hrvatske desnice i makedonske emigracije, razjasnimo je li slučaj Mihajlov postao kontroverza službenih bugarsko-hrvatskih odnosa 1941. godine.

Mihajlov kao tamna sjena službenih bugarsko-hrvatskih odnosa

Valja podsjetiti da je Bugarska priznala NDH 19. travnja 1941. nakon čega su uspostavljeni redoviti diplomatski odnosi. Glavna dimnezija tih odnosa ostat će vezana uz kulturne i gospodarske sponne. Premda su kao prirodne saveznice težile izolaciji Srbije, ni bugarska ni ustaška vlada nisu bile u mogućnosti sklopiti čvrst vojno-politički bilateralni pakt jer su potpuno ovisile o vanjskoj politici Njemačke.

Mihajlovu će u svibnju 1941. sa suprugom Melpomenom (Menčom) Dimitrovom Krničevom naći utočište u Zagrebu i ondje će ostati do rujna 1944. godine. U rezidencijalnoj četvrti Tuškanac stavljen mu je na raspolaganje stan, koristio je službeni automobil i osobnog čuvara. Pavelić je s Mihajlovom u najtješnjem dodiru, vrata njegova kabineta i doma bila su mu uvijek otvorena. Često su bili viđeni u šetnji Tuškancem i u povjerljivim razgovorima.³⁴

Izložen nadzoru njemačke policije i bugarskog poslanstva Mihajlov nije raspolagao stvarnom slobodom postupanja, no nije bio ni u posvemašnjoj političkoj izolaciji. Premda u Zagrebu nije dobio neku posebnu zadaću, boravak Mihajlova u NDH bacao je sjenu na službene bugarsko-hrvatske odnose, ali se nikad nije pretvorio u incident većeg značenja. Dok su pojedinci koji su se osjećali Makedoncima izražavali divljenje Hrvatskoj što je udomila lidera VMRO-a³⁵, bugarska je vlada naložila svom poslanstvu u Zagrebu da Mihajlova drži pod nadzorom. Jordan Mečkarov, bugarski poslanik u Zagrebu, oprezno prati njegovu aktivnost. U početku ga oslovljava "bugarskim preporoditeljem" i u kolovožu 1941. izdaje mu bugarsku putovnicu na ime Ivan Gavrilov Anastasov, trgovac, rođen u Sofiji.³⁶

Bugarski je dvor bio svjestan da između Mihajlova i njegovih sljedbenika u Bugarskoj nije prekinuta pupčana vrpca te da je upravo zahvaljujući hrvatskom diplomatskom kanalu Mihajlov s njima bio u stalnom doticaju. Zagrebačka pošta Mihajlova stizala je u hrvatsko poslanstvo u

³⁴ Ante MOŠKOV, *Pavelićeva doba*, pr. Petar Požar, Split 1999., 274.-275.

³⁵ S. Radev, nekadašnji bugarski poslanik u Londonu, izjavio je 1941. godine sljedeće: "Ja kao Makedonac i uopće svi mi Makedonci vrlo smo ponosni i gordi na to što je Hrvatska i što je Poglavnik tako lijepo primio Vanču Mihajlova. Znademo da bi sad njemu drugdje bilo teško, pa smo tim zahvalniji Hrvatskoj". HDA, MVP NDH, PS, Vrlo tajno br. 195/41., V. Židovec, Izvještaj o razgovoru sa simeonom Radevom od 3. prosinca 1941

³⁶ N. KOČANKOV, *Bulgarija i Nezavisimata Hrvatska Država, Blgaria 1941-1944., Politički i diplomatski odnošenja*, Sofija 2000., 61.

Sofiji u posebnim omotima koje je preuzimao odvjetnik Dimitar Ciley, uvaženi član VMRO-a ili Asen Avramov, član hrvatsko-bugarskog društva i osobni pouzdanik Mihajlova.

Vladimir Židovec, hrvatski poslanik u Sofiji prije odlaska na dužnost dolazi u blizak dodir s Mihajlovom koji mu iznosi svoje poimanje bugarskoga političkog života. Zbog povezanosti Mihajlova s ustaškim vrhom, hrvatsko je poslanstvo u Sofiji zaradilo naziv “poslanstvo V. Mihajlova”. Po nekima, Mihajlov je bio u funkciji sive eminencije samoga Pavelića i direktno ga je navodio na oštre mjere protiv političkih protivnika. Sofijske optužbe na račun Mihajlova bile su dozirane do apsurdne teze da se “kaotične prilike, koje danas vladaju u Hrvatskoj, imaju dobrim dijelom prepisati njegovom utjecaju”.³⁷

Židovec koji je uvijek nalazio riječi divljenja prema Mihajlovu, naknadno će 1945. iznijeti dojam da se Mihajlov prema ustaškoj vlasti u Zagrebu držao isključivo kao vanjski promatrač. Štoviše, on i njegova supruga dospjeli su u “zategnute odnose s Pavelićem”, ali to nikad nisu otvoreno dali do znanja, već se to moglo nazrijeti iz njihovih (...) indirektnih i finih primjedaba, koje su oštrom analizom razotkrivale svu pavelićansku nesposobnost”.³⁸

Nešto više svjetla na odnos Mihajlova i Pavelića baca njemačka obavještajna služba. Ured Hansa Helma, policijskog atašea u Zagrebu, procijenio je da se Pavelić koristio Mihajlovom kao nekom vrstom psihološkog pritiska na “antihrvatske elemente u bugarskoj vladi”. Već površinski dojam, koji je stekao ministar Lorković u Sofiji u prosincu 1941., uvjerio je ustaški vrh da je u “bugarskoj vladi bilo jakih elemenata, naročito prosrpskih i masonskih krugova, koji su bili protiv suradnje Bugarske s NDH”. Stoga je Pavelić računao na mihoviliste koji su u Bugarskoj zacijelo mogli poticati prohrvatsko raspoloženje. S druge strane, pretpostavlja se da se aktivnost Mihajlova jednim dijelom pretočila u Pavelićeve konkretne odluke. Ovdje se misli na osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve u lipnju 1942. godine, koja je uz ostalo, viđena i u funkciji vanjske politike. Naime, moglo se pretpostaviti da će ta institucija izazvati pozitivan odjek u bugarskim pravoslavnim krugovima. Spominje se i potpuna suglasnost Pavelića i Mihajlova da Hrvatska i Bugarska trebaju izolirati i “zaokružiti ostatak Srbije”. Takvu perspektivu po njihovu mišljenju otvara pripojenje Sandžaka NDH i stvaranje zajedničke bugarsko-hrvatske granice.³⁹

³⁷ B. KRIZMAN, *n. dj.*, 187.

³⁸ HDA, RSUP SRH, Služba državne sigurnosti (dalje: SDS) 013.1.3, V. Židovec, Politički portreti, Izvadak iz knjige-koncepta “Politička psihologija”, 33.

³⁹ HDA, RSUP SRH, SDS, dosje br. 303 252 - 2, I. V. Mihajlov: Podaci iz Arhiva Hans Helma.

Nema dvojbe da je bugarska vlada kritički gledala na prijateljstvo makedonske emigracije i Hrvata. Takav se zaključak nameće u prvom redu ako se ima na umu vladin pokušaj da prekine tradiciju školovanja makedonskih studenata u Zagrebu. Premda su u prosincu 1941. Bugarska i NDH potpisale Sporazum o kulturnoj suradnji, bugarsko Ministarstvo prosvjete dovelo je u pitanje prepoznatljiv identitet Zagreba kao grada u kojem se školovao veći broj makedonskih studenata. Boris Jocov, glavni tajnik u bugarskom Ministarstvu prosvjete, nije krio da vlada “ne želi da Makedonci kroz par godina dolaze kao studenti u Zagreb”. Kao razlog je naveo “sličnosti hrvatskog i srpskog jezika”. Jocov je potvrdio da za 1941. ministarstvo nije izdalo ni jednu dozvolu za odlazak u inozemstvo Makedoncima jer želi “da Makedonci u što većem broju studiraju u Sofiji, jer je potrebno da makedonski duh što više povežemo s maticom zemljom”.⁴⁰

U službenim bugarsko-hrvatskim odnosima 1941. postojala je, dakle, kontroverza Mihajlov. S bugarske strane, neprihvatljivim i uznemirujućim se smatrao način na koji je hrvatskoj javnosti predstavljen VMRO. Nema dvojbe da je časopis *Hrvatska smotra* 1942. predstavio VMRO kroz “autonomistički” faltar Mihajlova. Suprotstavljene bugarske pozicije izronile su u izjavi D. Krapčeva, ravnatelja sofijskog lista *Zora*, u ožujku 1943. godine. Krapčev je potvrdio da je pisanje *Hrvatske smotre* o mnogim makedonskim stvarima, a napose spram bugarske vlade i bugarske politike, povijesno netočno” te da se vidi da je pisac već “mnogo godina daleko od bugarskih zbivanja”. On prognozira da će članak “izazvati nezadovoljstvo vlade, dakle, imat će sasvim suvišnih i nepoželjnih posljedica za bugarsko-hrvatske odnose”.⁴¹ Židovec je Krapčevu zatajio identitet pisca koji se krio iza provokativnog pseudonima - Petra Deljana - unuka kneza Samoila, čijom je zaslugom podignut protubizantski ustanak u dolini Vardara u Makedoniji 1040-41. godine.⁴² Ta pojedinost ali i drugi opravdani razlozi govore u prilog tome da se ovaj članak uzme kao gradivo za opis političkih stajališta Mihajlova. Čitav tekst članka pod nazivom “VMRO” prožet je autonomističkom retorikom “očuvanja geografske i ekonomske cjelovitosti Makedonije koju je priroda idealno zaokružila”. Sve u ovom članku odavalo je ličnost Mihajlova, osobito vrlo konkretan politički prijedlog stvaranja “cjelovite i nerazdijeljene” Makedonije po modelu “jedne balkanske Švicarske” koja bi dokrajčila trzavice među balkanskim državama. Za Mihajlova je, dakle, perspektiva - nezavisna Makedonija, a ne “pripojenje Makedonije Bugarskoj”, jer bi to “spriječilo poboljšanje makedonske sudbine i dovelo

⁴⁰ HDA, MVP NDH, PS, V. Židovec, Razne bilješke od 8. studenog do 15. studenog 1941.

⁴¹ HDA, MVP NDH, Posebni politički izvještaj V. Židovca (dalje PPI) br. 6. od 31. ožujka 1943.

⁴² HDA, MVP NDH, PPI br. 19. od 17. prosinca 1942.

bi do rascjepkanosti Makedonije”.⁴³ U članku je jasno očitovao stav prema bugarskom režimu kada je rečeno da “vlada ni bugarski državni čimbenici nisu sudjelovali kod osnivanja VMRO, pa ni u njezinom radu”. Mihajlov tvrdi da “težište i snaga” makedonskog pokreta leži upravo u “njegovoj samorodnosti, u činjenici da je taj pokret osnovan i vođen od samih Makedonaca”. A što se tiče makedonske organizacije, Mihajlov u članku ističe njezin univerzalni i nadnacionalni karakter. Veličina i autentičnost VMRO-a, nipošto ne leži u nacionalizmu, jer sam “pojam makedonske nacije u etnografskom smislu nije nikad postojao u Makedoniji, osim u doba Aleksandra Velikoga”, smatra pisac. To što se VMRO naziva “nacionalnom organizacijom ne razumijevamo pod tim da je ona nacionalistička, već samo to, da se je ona borila za nacionalnu slobodu; i to za slobodu svih - u Makedoniji - živućih nacionalnosta”.⁴⁴ Sada je prilika da nešto više kažemo o stajalištu Mihajlova prema bugarskom režimu.

Mihajlov kao protivnik bugarskog imperijalizma

Da bi se shvatila “makedonska ideja” Mihajlova, treba uzeti u obzir da su između 1928.-1934. njezini sljedbenici zamijenili parolu “političke autonomje Makedonije” parolom o “nezavisnoj Makedoniji”. Taktika objedinjenja tri dijela Makedonije u samostalnu državu, dopušta mogućnost da to bude u okvirima jedne Balkanske federacije. Isključena je mogućnost pripojenja bilo kojoj od tri zainteresirane države - Bugarskoj, Grčkoj ili Jugoslaviji. Novost i tipičnost političkih stavova Mihajlova od sredine 1928. sastoji se u odbacivanju termina “autonomije” i usvajanju pojma “nezavisne Makedonije”. Ono što je međutim očigledno i što predstavlja originalnu karakteristiku Mihajlovljeve “nezavisne Makedonije” jest da ona ne implicira makedonski etnički karakter. Taj važan vid problema uočio je makedonski povjesničar Z. Todorovski koji ističe da je “nezavisna Makedonija” za Mihajlova bila politička i državna kategorija, a ne nacionalna potreba makedonskog naroda.⁴⁵ Kada je riječ o Makedoncima, hrvatski poslanik Židovec je bio posve otvoren za tumačenja Mihajlova.⁴⁶

Ako želimo razumjeti svu složenost odnosa Mihajlova i bugarskog režima, valja se vratiti na njegovo autonomističko poimanje makedonskog pitanja. Dio svoje privlačnosti za naraštaj makedonskih emigranata Mihajlov je uspio sačuvati upravo svojom nepopustljivošću prema bugar-

⁴³ P. DELJAN, “VMRO”, *Hrvatska smotra* (Zagreb), br. 9/1942., 505.-514.

⁴⁴ P. DELJAN, “VMRO”, *Hrvatska smotra* (Zagreb), br. 10/1942., 590.-600.

⁴⁵ Z. TODOROVSKI, *n. dj.*, 248.

⁴⁶ Vjerojatno pod utjecajem Mihajlova hrvatski poslanik Židovec zastupa mišljenje da su “Makedonci dio bugarskog naroda”. Štoviše, Židovec je i na Trakiju gledao kao na “dio bugarske zemlje”. HDA, RSUP SRH, Zapisnik saslušanja V. Židovca kod UDB-e Hrvatske 7. listopada 1947. godine.

skom (srpskom i grčkom) imperijalizmu. Uzmemo li da dojmovi i metode Mihajlova i ne moraju biti u svemu vjerodostojni, teško je osporiti povijesnu tezu da su Bugarska, Srbija i Grčka na Makedoniju gledale kao na područje svoga legitimnog osvajanja.⁴⁷

Nema dvojbe o tome da Mihajlov nije bio zadovoljan načinom na koji je riješeno makedonsko pitanje tijekom rata i okupacije Jugoslavije 1941. godine. Ti događaji poznati su nam barem u općim crtama. Bugarska je odbila njemačku i talijansku ponudu od 2. travnja 1941. da se izravno uključi u napadačku akciju protiv Beograda strahujući od reakcije Turske koja se obvezala na solidarnost s Jugoslavijom i Grčkom. Sofija je 15. travnja prekinula diplomatske odnose s Jugoslavijom, a 16. travnja Njemačka je odobrila bugarsku invaziju na Makedoniju do linije Pi-

⁴⁷ Oспорavanje Makedonca kao etničke grupacije bilo je više vezano uz strategijske, a manje uz nacionalne razloge. Srbija, Grčka i Bugarska željele su posjedovati Vardarsku dolinu kao glavnu prometnu arteriju koja bi im osiguravala dominaciju nad čitavim Balkanom. Proces konstituiranja makedonske nacije, međutim, ima predugu povijest da bi ovdje bila izložena. Ipak, za potrebe ovog rada korisno je ocrtati problem Makedonije kao međunarodno pitanje. Nakon srpsko-bugarskog rata 1885. koji je završio porazom Srbije kraj Slivnice, svjetska diplomacija pokušava postići kompromis o interesnim sferama u Makedoniji. Ugovor o bugarsko-srpskom prijateljstvu iz 1912. krio je tajni protokol prema kojemu Srbija priznaje Bugarskoj pravo na teritorij istočno od Rodopa i rijeke Strume, a Bugarska priznaje Srbiji teritorij sjeverno i zapadno od Šar-planine. Taj je ugovor bio osnova Balkanskog saveza (Bugarska, Jugoslavija, Grčka i Crna Gora) kojim je otpočeo rat protiv Turske. Prvi balkanski rat 1912.-1913. završen je porazom Turske koja je odstupila s Balkana zapadno od linije Enos - Midija. Srbija i Bugarska nastavile su sporenje oko Makedonije. Srbi i Grci sklopili su savez protiv Bugarske, kojemu se pridružila Crna Gora i Rumunjska. U lipnju 1913. Bugarska je nastavila s neprijateljstvima protiv srpske i grčke vojske u Makedoniji. Srbi su u protuudaru na Bregalnici porazili bugarsku vojsku. Turci su zauzeli Jedrene i dio Trakije. Bugarska je zatražila primirje. Bukureštanskim mirom 10. srpnja 1913. Srbija i Grčka podijelile su najveći dio Makedonije. Rumunjska je od Bugarske uzela Južnu Dobrudžu, a Turska je dobila Jedrene. Težnja da gospodari Makedonijom nagnala je u ljeto 1915. Bugarsku da započne rat protiv Srbije. Tajnim ugovorom s Centralnim silama u kolovozu 1915. Bugarska se umiješala u Prvi svjetski rat na strani Njemačke i Austro - Ugarske. Zauzvrat je trebala dobiti cijelu Makedoniju i istočnu Srbiju. Nakon završetka rata i poraza Centralnih sila, Pariškom mirovnom konferencijom 1918. godine Makedonija će biti razdijeljena između tri države: Grčkoj je pripalo 35.169 kvadratnih kilometara, Kraljevini SHS 25.774 četvornih kilometara, a Bugarskoj 6.798 četvornih kilometara.

Suradnja između Beograda i Sofije prekinuta je državnim udarom "Vojne lige" i autonomističkog krila VMRO-a (9. lipnja 1923). Politika prema Jugoslaviji koju je vodila stranačka koalicija A. Cankova 1923. (demokrati, narodnjaci i liberali) pod nazivom "Demokratski zgovor" (Demokratski savez) nije bila jedinstvena. Kratko razdoblje bugarsko-srpskog pomirenja i Ugovor o vječnom prijateljstvu između Jugoslavije i Bugarske koji je potpisan u siječnju 1937. godine pod pokroviteljstvom britanske diplomacije, samo je prividno riješio sukob oko Makedonije. Tajnim protokolom između Milana Stojadinovića i Petra Kjoisevanova utanačeno je da Bugarska neće postavljati dalje zahtjeve za Makedonijom, Caribrodrom i Bosiljgradom (kotarevi koji su uz Strumicu, mirom u Neuilly pripali su Jugoslaviji, tzv. zapadni krajevi). Jugoslavija je podržala bugarski zahtjev za izlaskom na Egejsko more kraj Dedagača, a Bugarska jugoslavenske pretenzije na Solun.

rot - Vranje - Skoplje i odatle tokom Vardara do grčke granice. Prilikom susreta s Hitlerom 19. travnja 1941. car Boris III. otvoreno je izložio bugarske pretenzije na Vardarsku Makedoniju, osobito područje oko Ohrida koji je Bugarska smatrala "svojim nacionalnim draguljem".⁴⁸ General Nikola Mihov dobio je 19. travnja odriješene ruke da zaposjedne Makedoniju, dio Južne Srbije i Kosova. U isti mah, tri bugarske divizije prelaze grčku granicu i zaposjedaju Trakiju zapadno od linije Svilengrad - Dedeageč i dio Egejske Makedonije. Tako je nakon pripojenja dijela grčkog teritorija (Trakija), jugoslavenskog teritorija (Makedonija, južna Srbija i dio Kosova) i Južne Dobružde koju joj je vratila Rumunjska 1940. Bugarska postala najveća balkanska država koja je obuhvaćala oko 157 000 km² i oko 8 500 000 stanovnika.⁴⁹

U Vardarskoj Makedoniji formirane su dvije administrativne oblasti sa sjedištem u Skoplju i Bitoli. Zapadne dijelove Makedonije (Struga, Debar, Kičevo, Gostivar i Tetovo) zaposjeli su Talijani. Prema demarkacijskoj liniji između talijanske i bugarske vojske četiri petine Vardarske Makedonije (21 460 km² i 867 000 stanovnika) pripalo je Bugarskoj, dok je jedna petina (4 314 km² i 232 000 žitelja) pripala Italiji.⁵⁰

Ekspanziju bugarske vojske na Makedoniju jugoslavenska je vlada u izbjeglištvu tumačila kao okupaciju pa je 4. svibnja objavila ratno stanje Bugarskoj (počev od 6. travnja). Invaziju i komadanje Jugoslavije osudile su i SAD, najprije u svibnju a potom u prosincu 1941.⁵¹

Bugarsko-srpski animozitet iz vremena Jugoslavije nastavio se i za vrijeme Nedićeve Srbije 1941. Bugarska je vlada u rujnu 1941. ocijenila da je situacija u Srbiji umnogome "nejasna". Ministar vanjskih poslova Ivan Popov nevoljko je prihvatio činjenicu da Njemačka tretira Nedića tog "poznatog anglofila" kao "prijatelja". Vlada je smatrala da su Nijemci pogriješili kada su Srbima i Grcima omogućili da osnuju vladu.⁵² Rat je

⁴⁸ Zaposjedanje Makedonije i dijela jugoistočne Srbije izvršila je bugarska 1. brza divizija (područje Pirota, Surdulice i Skoplja), dijelovi 6. pješačke divizije (područje Velesa) i 7. pješačke divizije (područje Vranje-Radovište). M. STOILJKOVIĆ, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944.*, Beograd 1989., 59

⁴⁹ Vlado STRUGAR, "Sistem bugarske okupacije u jugoslavenskim oblastima (1941-1944)", *Jugoslavensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 1.*, Beograd 1980., 253.

⁵⁰ *Isto*, 252.

⁵¹ Poslanstvo SAD u Sofiji nakratko je preuzelo zaštitu jugoslavenskih državljana u Bugarskoj. U studenome 1941. Sumner Welles, podtajnik SAD, izravno je osudio aktivnost bugarske vlade povezanu sa "širenjem njene kontrole na one dijelove Jugoslavije koje su okupirale bugarske trupe". M. STOILJKOVIĆ, *n. dj.*, 84.-85.

⁵² To se može zaključiti iz izjave predsjednika vlade Bogdana Filova koji je prognozirao da će Nedić (i K. Pećanac) postati opasni Nijemcima. Bugarska je strepila da se Srbi ne dočepaju Soluna, na što Sofija ne bi mirno gledala jer smatra da Solun geografski i gospodarski pripada Bugarskoj. Pri tom je bugarska vlada zanemarila etničko pitanje koje je ionako bilo "teško" rješivo. Ivan Popov, ministar vanjskih poslova, izjavio je da će se Bugarska odreći svih drugih teritorijalnih zahtjeva prema Grčkoj ako joj pripadne So-

radikalizirao antisrpsko raspoloženje desnog bloka nacionalista. Postojani u svojim presizanjima na Vardarsku Makedoniju, bugarski se nacionalisti 1941. i dalje služe konvencionalnim argumentima o Srbiji kao vječnom neprijatelju. Tema Srbije u generala Hriste Lukova zvuči 1941. kao replika ideologije iz doba balkanskih ratova. Srbi su “naši zakleti neprijatelji bili su i bit će, tako da nikad neće moći biti suradnje između naša dva naroda”, smatra Lukov. Bugarska se u odnosu na Makedoniju našla u teškoj povijesnoj situaciji jer se uvijek morala “boriti na istoku”, zbog čega su ostali “nezaštićeni njeni zapadni krajevi” pa je “Makedonija došla pod Srbiju”.⁵³

Odluka Mihajlova da se 1941. ne vrati u Bugarsku iz egzila, čini nam se očevitim dokazom poremećenih odnosa s bugarskom vladom. U bugarskom je parlamentu otvorena rasprava o njegovu pravnom statusu koji je u izvjesnom smislu bio prijeporan. Naime, bugarski zakon o amnestiji iz svibnja 1941. nije ga trajno i potpuno štitio jer se oprost odnosio samo na djela koja su već bila procesuirana. Židovec je naknadno procijenio da je Mihajlovu zapravo “konveniralo da prema van sadrži vid tvrdoglavosti i nepopustljivosti”. Takav dojam Mihajlov je želio stvoriti i u kolovozu 1942. kada je odbio službeni susret s bugarskim ministrom prosvjete Borisom Jocovom koji je boravio u Zagrebu. Neki su bugarski političari, poput A. Cankova, držali da je polovična rehabilitacija Mihajlova zapravo vladina podvala i nečista igra. U prosincu 1941. kabinet B. Filova odbacio je odgovornost vlade za prijepor oko amnestije i potvrdio je da je Mihajlov u Bugarskoj “dobrodošao”. Filov je izjavio da se Bugarska od 1918. do 1941. morala distancirati od VMRO-a iz razloga državnog opstanka, premda je tu organizaciju smatrala dijelom svog ideološkog korpusa. “Vi znate da su naši neprijatelji Srbi kroz navedeno razdoblje zahvaljujući laviranju”, rekao je Filov Židovcu, dodavši da je u (istom času kad je VMRO raspušten, imao je kao i Ivan Mihajlov, uz sebe sve simpatije i naroda i vlasti”.⁵⁴

Kakvo je bilo stajalište Mihajlova prema bugarskom dvoru i caru Borisu III.? Nema dvojbe da Mihajlov nije uživao nikakve simpatije za ca-

lun. Njemačkim je predstavnicima neslužbeno dano do znanja da se Bugarska protivi srpskim pretenzijama na Skoplje, Pirot, Sandžak i Crnu Goru. HDA, MVP NDH, PS, Tajno br. 3/41., Izvještaj V. Židovca od 2. rujna 1941.; *Isto*, Tajno br. 8/41., Izvještaj V. Židovca od 5. rujna 1941. U isti mah, Bugarska je odbacila srpske optužbe da se Bugarska želi dočepati Niša. Nakon glasina o diobi Srbije između Bugarske i Mađarske, koje su širili rumunjski krugovi u studenome 1941. godine, Popov je rekao Židovcu: “Mi Bugari ne želimo uzeti Niš, jer ćemo slabiti našu državu na taj način da uzimljemo tuđi element. Doista, Niš je nekada bio bugarski kraj, ali Srbima je uspjelo da ga odnarede i posrbe”. HDA, MVP NDH, PS, Bilješka V. Židovca o razgovoru s ministrom vanjskih poslova Popovom od 4. rujna 1941.; HDA, MVP NDH, PS, Vrlo tajno br. 126/41., Izvještaj V. Židovca

⁵³ HDA, MVP NDH, PS, Politički izvještaj V. Židovca (dalje PI) od 27. prosinca 1941.

⁵⁴ HDA, MVP NDH, Tjedni politički izvještaj V. Židovca (dalje: TPI) br. 16 od 18. travnja 1942.; TPI br. 17 od 25. travnja 1942.

ra Borisa. On ga doživljava kao glasnogovornika “poraženstva” i njegovu “pacifističku politiku” proglašava odgovornom za nacionalnu pasivizaciju “širih slojeva koji su napustili aktivnu borbu protiv Versailleskog ugovora i ograničili se da mirnim političkim sredstvima izmjene klauzule tog ugovora koje se odnose na Bugarsku”. Analogno tome Mihajlov drži da Boris III. nema ni staturu, ni privlačnu snagu nacionalnog vođe. Otišao je tako daleko da je izjavio da je dinastija Sachsen - Cobur - Gotha u Bugarskoj ustoličena 1887. godine kao strana dinastija nenarodne krvi pa daje prednost teritorijalnim i dinastičkim interesima pred nacionalnim bugarskim ciljevima.⁵⁵

No, hrvatski poslanik Židovec iznio je mišljenje da je unatoč tog “naoko intrasigentnog stava” Mihajlov “održavao redovne tajne dodire s bugarskim dvorom”. Potvrdu je dobio i od samog Mihajlova koji je izjavio “da imade svoje ljude” koji su zaduženi da trajno održavaju vezu s bugarskim dvorom.⁵⁶

Nema dvojbe, međutim, da se bugarski dvor nekoć služio uslugama VMRO-a u obračunu s političkim protivnicima. Vođa “ratnika” Asen kazao je u ožujku 1943. Židovcu sljedeće: “Ako Vanča Mihajlov hoće biti iskren pred Poglavnikom, on će moći navesti Poglavniku barem 10-15 ubojstava koje je nekada VMRO izvršila po želji ili po sugestiji dvora”.⁵⁷

Prilično složene odnose između Mihajlova i bugarske vlade 1941. godine možemo djelomično rekonstruirati na temelju Židovčevih izvješća. Iz njih je evidentno da je bugarska vlada 1941. željela zakočiti svaku ambiciju i političku inicijativu Mihajlova. Vlada nipošto nije željela dati priliku Mihajlovu da dođe do vlastitih oružanih postrojbi. Tako je sasječena u zametku njegova namjera da mobilizira sljedbenike VMRO-a koji bi se uključili u borbu protiv četnika u Bosni. U prosincu 1941. Mihajlov je izravno predsjedniku vlade Filovu postavio pitanje suglasnosti vlade sa stvaranjem takvih formacija. Filov je odbacio tu zamisao izrazivši krajnji oprez, jer bi ta “delikatna stvar” izazvala nesuglasice Bugarske s njezinim saveznicima, osobito Talijanima.⁵⁸

⁵⁵ HDA, RSUP SRH, SDS br. 303 253 - 2: Dosje Ivan V. Mihajlov: Podaci iz Arhiva Hansa Helma.

⁵⁶ HDA, RSUP SRH, Zapisnik saslušanja V. Židovca kod UDB-e Hrvatske od 1. listopada 1947.

⁵⁷ HDA, MVP NDH, PS, PPI br. 5. od 13. ožujka 1943. Ovdje valja podsjetiti da je u siječnju 1926. novu bugarsku vladu obrazovao Andrej Ljapčev koji se opredijelio za zbliženje s Italijom. Vlada nije pristala na energične mjere protiv VMRO-a iako je na tome inzistirala Britanija i Jugoslavija. Na unutrašnjem planu bugarska je vlada VMRO koristila kao “paravoju snagu” za fizički obračuna s političkim protivnicima, mahom demokratske i lijeve orijentacije. Sam Mihajlov održavao je dodir s časnicima iz “Vojne lige” kao i aktivnim vojnim i policijskim dužnosnicima.

⁵⁸ HDA, MVP NDH, PI od 27. prosinca 1941. U kolovozu 1942. Židovec je saznao da je bugarska vlada ipak “pozvala VMRO da dade dobrovoljce koji bi otišli u Srbiju (a ne u Hrvatsku), ali na to VMRO nije pristao”. V. Židovec, TPI br. 34 od 15. kolovoza 1942.

Iz svega što je dosad rečeno proizlazi da se Mihajlov mogao vratiti u Bugarsku, ali ne i u bugarsku politiku. U ožujku 1942. u bugarskom se parlamentu iznova povela rasprava o Mihajlovu kada je vladi postavljeno pitanje prijeti li Mihajlovu progon ako se vrati u Bugarsku. Ministar pravosuđa Mitakov odgovorio je da se Mihajlov ni uz punu amnestiju ne bi vratio. Iz toga se može naslutiti da se nije radilo samo o banalnim proceduralnim pitanjima. S izvjesnom točnošću može se reći da se Mihajlov doista nije želio vratiti za stalno u Bugarsku. Takav dojam stekao je i general Petar Penev za vrijeme posjeta Zagrebu u travnju 1942. i četiri sata razgovara s Mihajlovom. Mihajlov je bio svjestan da bi njegov povratak nužno značio konfrontaciju s Talijanima u Makedoniji, a time i dodatni sukob s bugarskom vladom. Penev nije zanemario činjenicu da je u Hrvatskoj Mihajlov dobro materijalno zbrinut. No, neki članovi delegacije svjedočili su da je Mihajlov u razgovoru s njima branio primat bugarskog jedinstva. Vjerodostojnost takvih svjedočanstava teško je provjeriti i po svoj su prilici bila sračunata na promidžbeni efekt.⁵⁹ Budući da se ime Mihajlova u tisku nije pojavljivalo od svibnja 1934., krenule su glasine da je to “pokusni balon” i ispitivanje javnog mnijenja od strane vlade koja u Makedoniji namjerava angažirati mihoviliste u borbi protiv Talijana. Čak se nagađalo da bi Mihajlov mogao postati novi bugarski ministar unutrašnjih poslova.⁶⁰

Takve glasine nisu imale realne osnove. Vjerojatno su protivnici vladine politike bili u pravu kada su tvrdili da je Mihajlov prisiljen na egzil. Vođa “ratnika” Katardžijev izjavio je da je vlada “energično protiv Vanče” te da gostoprimstvo koje Hrvatska pruža Mihajlovu ostavlja “mučan utisak” na službene bugarske krugove. Doduše, sam car Boris želi ostaviti dojam da traži modus vivendi s Mihajlovom, pa je zadužio vladu da razmotri pravni aspekt njegova povratka. Predsjednik vlade Filov potvrdio je da vlada ničim ne uvjetuje povratak Mihajlova kojemu prepušta slobodan izbor u tom pitanju.⁶¹

Pa ipak, unatoč svim međusobnim sporenjima, čini se da se u jednom trenutku bugarska vlada bavila mišlju da Mihajlova lansira u politiku. Njegova je misija trebala biti vezana uz pacifikaciju Vardarske Makedonije. Ovdje valja podsjetiti da bugarska vlada nije željela stvoriti dojam da je Vardarsku Makedoniju uzela putem oružja, stoga tamo nije uveden poseban okupacijski režim. Asimilacija makedonskog elementa vršit će

⁵⁹ Prema svjedočanstvu koje je iznio bugarski narodni zastupnik Ivan Batenberski u listu “Utro” od 22. travnja 1942. s Mihajlovom je u Zagrebu “najviše govorio o cjelokupnoj i ujedinjenoj Bugarskoj”. Mihajlov mu je navodno kazao da se “punih 25 godina borio između ognja i smrti samo za jedan jedini ideal” a to je “sloboda porobljene braće i ujedinjenje u velikoj Bugarskoj”. Nadalje, Mihajlov je bugarskoj javnosti uputio apel “da svi djeluju ujedinjeni i zbijeni za puno ostvarenje Velike Bugarske i za odanu vjernu službu kralju i domovini”. M. STOILJKOVIĆ, *n. dj.*, 191.

⁶⁰ B. FILOV, *Dnevnik*, Sofija 1986., 451.

⁶¹ HDA, MVP NDH, PS, PPI br. 3 od 6. veljače 1943.

se kroz sustav bugarske administracije, školstva i promidžbe.⁶² U službenim bugarskim dokumentima taj se prostor naziva “novi”, “novooslobođeni” i “novoprisajedinjeni krajevi”.⁶³ U tim je krajevima vladala kronična napetost između bugarske vlasti i makedonskog stanovništva. I do Židovca su stizale vijesti da je pritisak bugarskih vlasti u Makedoniji takav “da se može reći da prijete ustanak”. Raspoloženje mladeži opisano je kao “posve komunističko”, dok su “odrasli za autonomiju Makedonije po vodstvom Vanče Mihajlova”.⁶⁴ Službeni bugarski izvori šutjeli su o pogoršanju sigurnosne situacije u zapadnoj Makedoniji sve do 1943. godine. Zacijelo je i sam car Boris u funkciji pacifikacije Makedonije posjetio Skoplje i Kumanovo početkom listopada 1942. godine. Vladin list *Zora* 17. siječnja 1943. prvi je put progovorio o tom problemu u članku D. Krapčeva “Položaj u Makedoniji”. Bugarska vlada veliku je odgovornost za nastalo stanje prebacila na talijansku politiku. Takva je izvješća dobila od svojih dužnosnika na terenu koji su tvrdili da talijanska promidžba neprestano podhranjuje ideju “autonomne Makedonije”.⁶⁵

Židovec je u travnja 1943. zabilježio da bugarska strahuje od tajnog sporazuma između predstavnika VMRO-a i talijanskih vlasti u Makedoniji. Politička aktivizacija Mihajlova u tom bi pravcu bitno zadirala u vladine makedonske planove.⁶⁶

Kada je riječ o planovima bugarskog režima da Mihajlova iznova lansiraju u politiku, indikativan je susret hrvatskog poslanika V. Židovca i ca-

⁶² Jugoslavenski povjesničari za bugarsko zaposjedanje Makedonije koriste termin “preuranjena aneksija”, izraz koji se inače ne sreće u pravnoj literaturi. Usp. M. APOSTOLSKI, A. HRISTOV, R. TERZIOSKI, “Položaj okupirane Makedonije u Drugom svjetskom ratu (1941-1944)”, *Jugoslavenski istoriski časopis*, br. 3/1963., 31.-71.

⁶³ E. STATELOVA, S. GRNČAROV, *Istorija na nova Blgarija*, tom III., Sofija 1999., 604. Vlada je u zaposjednuta područja uvela bugarski pravni sustav. Zakon o osiguranju reda u novooslobođenim krajevima iz svibnja 1941. bio je u nadležnosti vojnog sudstva. Zakonom o brzom rješavanju neodložnih pitanja u novooslobođenim krajevima iz travnja 1941. riješeno je pitanje imovinsko-pravnog statusa bugarskih kolonista. U kolovozu 1942. nacionalizirani su rudnici i koncesije. U lipnju 1942. donijeta je Uredba o državljanstvu u novooslobođenim krajevima kojom jugoslavenski i grčki državljani bugarskog podrijetla, koji imaju mjesto stanovanja u zemlji oslobođenoj 1941. ili u starim krajevima, stječu bugarsko državljanstvo. M. STOILJKOVIĆ, *n. dj.*, 86.-95., 149.

⁶⁴ HDA, MVP NDH, PS, TPI br. 19 od 13. lipnja 1942.

⁶⁵ Špire Kitničev i Kiril Žernovski, gradski oci Skoplja osobno su u veljači 1942. izvjestili cara da Talijani u zaposjednutim krajevima “podupiru Srbe i gone Bugare, ne dozvoljavaju uopće spominjati bugarsko ime, govore samo o Makedoncima, vrše promidžbu za autonomnu Makedoniju, odnosno za nekakvu makedonsko-albansku republiku, i to sve u sasvim prozirnju svrhu, tj. da se dokopaju vlasti nad Makedonijom”. HDA, MVP NDH, PS, TPI br. 9 od 28. veljače 1942. Židovec je također zabilježio da je bugarska vojska dobila povjerljive upute da se “časnici i dočasnici čuvaju Makedonaca i da izbjegavaju dodir s njima, jer da su tobože vođe makedonske organizacije podkupljene od Talijana, te da rade za autonomiju Makedonije pod talijanskim protektoratom”. TPI br. 12 od 21. ožujka 1942.

⁶⁶ HDA, MVP NDH, PS, PPI br. 7. od 13. travnja 1943.

ra Borisa 16. kolovoza 1943. Car je Židovcu iznio obrise plana koje je on protumačio kao najavu suradnje dvora i Mihajlova na platformi prisjedinjenja zapadne Makedonije Bugarskoj. Car je, naime, vjerovao da mu kapitulacija Italije otvara izgleda za pripojenje zapadne Makedonije u čemu bi mu dobrodošla potpora revolucionarnoga makedonskog elementa. Car se u razgovoru ponovno vraćao na Makedoniju nazvavši je “najdragocjenijim dijelom Bugarske” i “nepravедno rješenje makedonskog pitanja radi ekspanzionističke talijanske politike”. Bilo kako bilo, Židovec je zaključio da sadržaj razgovora krije “važnu carevu poruku kako za Pavelića tako i za Vanču Mihajlova”⁶⁷

Mihajlov je s interesom primio znakove laganog otvaranja vrata svoje političke karijere i bio je spreman da se odazove. Židovec je Mihajlovu reproducirao razgovor s carem nakon čega je zapisao: “Mihajlov je to također shvatio kao poruku određenu za njega te je na temelju toga očekivao jedan konkretan poziv odnosno prijedlog. Pošto bi time bile ispunjene njegove koncepcije on je s tim obratom bio vrlo zadovoljan, pa mi je odgovorio, da je on spreman odmah prihvatiti”. Plan je omela iznenadna careva smrt koja je izazvalo opću pomutnju u političkim krugovima.⁶⁸

Neprevladani jaz između Mihajlova i bugarskih nacionalista

Moglo bi se reći da je bugarski carski režim u odnosu na apsolutističke i totalitarne sustave sačuvao izvjesnu elastičnost. Pod tim se misli na uredno funkcioniranje parlamenta, obnovljen Trnovski ustav (iz travnja 1879. godine) i na “činovničku vladu” koja nije u funkciji stranačkih blokova.⁶⁹ Sukladno tome bugarski politički život 1941.-1944. možemo raščlaniti na dva kruga - politiku dvora i vlade i nacionalnu opoziciju. Vrijeme od 1935. do 1943. proteći će u znaku neprijeporne vladavine cara Borisa III. dok je grupacija desnih nacionalista kritički nastrojena prema lavirajućoj politici cara, paktički na margini vlasti. Ova je činjenica nadasve odredila desnu opoziciju i njezino stajalište prema Mihajlovu. Premda izriču različite i često kontradiktorne ocjene Mihajlova, bugarskim nacionalistima, uostalom bili no “ratnici” ili “legionari”⁷⁰ Mi-

⁶⁷ HDA, RSUP SRH, SDS 013.0.56, Moje sudjelovanje u političkom životu, str. 65.

⁶⁸ HDA, RSUP SRH, Zapisnik saslušanja V. Židovca kod UDB-e Hrvatske 1. listopada 1947. godine.

⁶⁹ Valja imati na umu da su u proljeće 1938. održani parlamentarni izbori na kojima je opozicija osvojila 63 od ukupno 160 poslaničkih mandata. Stoga se bugarska historiografija priklanja mišljenju da se u preobrazbi bugarske vlasti 1936.-1941. isprepliću klasični elementi autoritativne monarhije s elementima etatizma i bonapartizma. E. STATELOVA, S. GRNČAROV, *n. dj.*, 568.-569.

⁷⁰ Udruge bugarskih nacionalista pod nazivom “Savez bugarskih nacionalnih legionara” i “Ratnici za napredak Bugarske” nisu djelovale legalno, ali su iskazivale stanovit dinamizam u većim gradovima. Tenzija između desnih nacionalista s jedne strane, vlade i Cara s druge, bila je konstanta unutrašnje bugarske scene. U smislu nacionalne ideologije desni nacionalisti se zalažu za pripajanje tzv. bugarskih povijesnih krajeva (Trakije, Makedonije i Dobrudže).

hajlov je dobrodošao na široj antivladinoj fronti. Njegovo ime ostavlja im mogućnost za špekulacije protiv neodlučne i "lavirajuće" Careve politike. U nacionalnom javnom mnijenju oporba koristi slučaj Mihajlova za pritisak na vladu da definitivno priključi tzv. bugarske povijesne krajeve, u ovom slučaju zapadnu Makedoniju. To objašnjava zašto su nacionalisti početkom listopada 1942. tiskali oko 10 000 primjeraka letka u kojem je objavljeno pismo Mihajlova ministru pravde Mitakovu iz svibnja 1941. prožeto optužbama zbog eliminacije VMRO-a iz političkog života.⁷¹

Mnogi su suvremenici smatrali da samo Mihajlov može uspješno provesti mobilizaciju zapadne Makedonije. Jedan od njih Vasil Seizov, novinar koji je emigrirao iz Makedonije u Bugarsku (1928.), isticao je ozbiljnu kandidaturu Mihajlova za vodstvo u zapadnoj Makedoniji. On je 1942. potvrdio da je u Makedoniji za Mihajlova vladalo "vrlo veliko zanimanje i kada bi se on vratio, bio bi dočekan, kako se u narodu govori, kao Car".⁷²

O entuzijazmu za Mihajlova kod njegovih pristaša svjedoči izjava Simeona Radeva, opunomoćenog ministra u bugarskom Ministarstvu vanjskih poslova, koji se izjašnjavao kao Makedonac. On u Mihajlovu vidi "čovjeka dubokih pogleda i velikog formata" i vjeruje da ga treba sačuvati za budućnost, a ne primjerice, proglasiti nekim "nuzgrednim ministrom" ili "pokrajinskim upraviteljom Skoplja".⁷³

Vođa legionarske mladeži Georgij Radkov smatrao je da bi legionarima dobro došao vođa Mihajlovljeve stature. On je u prosincu 1941. izjavio da se kani susresti s Mihajlovom u Zagrebu i "razjasniti naš odnos s VMRO-om" te "sklopiti savez na život i smrt". Legionari "s velikim pouzdanjem i nadama" gledaju na Mihajlova. VMRO-u su predbacivali tek toliko "da je u njemu bilo dosta masona".⁷⁴

Mihajlov je pak sa svoje strane smatrao da se među "legionare" uvuklo dosta komunista, odbijao je dati jamstvo za izdavanje njemačkih viza pripadnicima pokreta koji su studirali u Zagrebu.⁷⁵

Čak je i autentični predstavnik bugarskih nacionalista Asen Kantardžijev, koji će doći u otvoreni sukob s Mihajlovom, izjavio da "visoko ci-

⁷¹ HDA, MVP NDH, PS, taj podatak donosi V. Židovec u TPI br. 53 od 17. listopada 1942.

⁷² Seizov je 1942. bio unovačen u bugarski okupacijski korpus u Srbiji gdje je radio kao redaktor glasila tog korpusa *Ustrem*, HDA, MVP NDH, PS, TPI br 50 od 5. prosinca 1942.

⁷³ HDA, MVP NDH, PS, Vrlo tajno br. 195/41., V. Židovec, Izvještaj o razgovoru sa S. Radevom 6. prosinca 1941.

⁷⁴ HDA, MVP NDH, PS, PI od 27. prosinca 1941. godine. Stanišev je pred Židovcem potvrdio tijesne veze između masonerije i VMRO-a, štoviše, rekao mu je da je po nalogu organizacije i sam bio prerušeni mason doguravši do "velikog meštra" lože.

⁷⁵ HDA, RSUP SRH SDS dosje br. 303 253 - 2 Ivan Vanča Mihajlov, Podaci iz Arhiva Hansa Helma.

jeni borce VMRO-a". Mihajlova naziva "divnim borcem i rodoljubom" koji je unatoč brojnim pogreškama ipak zaslužio da bude "svečano uveden u Sofiju".⁷⁶

Ove navode koji daju primat Mihajlovu ipak treba oprezno prosuđivati. Istina je, naprotiv, da koncepcija Mihajlova čije je krajnje odredište "autonomna Makedonija", nije bila prihvatljiva bugarskim nacionalistima, štoviše oduzela mu je one simpatije koje je masovno privlačio na početku. Stoga su pohvale na račun Mihajlova samo jedan vid razmišljanja bugarskih nacionalista. Drugi vid sastoji se od odbacivanja njegova nezavisnog stajališta. Osnovu za takvo razmišljanje daje i umirovljeni general Hristo Lukov. On zahtijeva da se Mihajlov prije povratka u Sofiju jasno očituje "smatra li se dijelom obćeg bugarskog nacionalnog pokreta ili ne". Prisjećanje na VMRO osobito je uznemiravalo Aleksandra Cankova koji je nakon svrgavanja vlade Stambolijskog 1923. i preuzimanja položaja predsjednika nove vlade odmah zabranio list *Nezavisna Makedonija* i pritvorio članove redakcije. Cankov je, doduše, govorio da u žilama njegove djece teče makedonska krv jer mu je supruga podrijetlom iz Velesa, da je Mihajlov "izvanredan čovjek, vrlo čestiti i vrlo dobar nacionalist". No, po njemu je VMRO odavno prestao biti konvergentna točka makedonske revolucije, a u Bugarskoj je definitivno izgubio kredibilitet jer je posijao samo teror i žrtve.⁷⁷

Jordan Čkatrov, čovjek zadužen za veze s organizacijama VMRO-a u emigraciji, izravno tvrdi da je ideja o autonomnoj Makedoniji štetna za Bugarsku te da koristi Talijanima, Grcima i Srbima. Po njemu su Makedonci dio bugarskog naroda pa zato Makedonija mora biti u sklopu Bugarske.⁷⁸

Lider "ratnika" Asen Kantardžijev tvrdi da Mihajlov svojom "autonomističkom promidžbom za Makedoniju (...) škodi jedinstvu države". Stoga ratnici ne mogu dati blagoslov VMRO-u koji u Bugarskoj nema političke budućnosti, ni svog podmladka ni socijalne vizije.⁷⁹

Upravo kroz dopisivanje između Kantardžijeva i Mihajlova iz kolovoza 1942. različitost gledišta između Mihajlova i bugarskih nacionalista postaje još eksplicitnija. Taj neuspješan pokušaj izmirenja pomaže nam da razumijemo izvorište nesporazuma između Mihajlova i bugarskih nacionalista.

Kantardžijev se u mladosti između 1912. i 1918. približio VMRO-u da bi se postupno udaljio od makedonske organizacije. Njegova raznovrsna argumentacija protiv VMRO-a 1941. polazi od glavne teze da "makedonski Bugari" ne mogu biti izolirani od općebugarskih političkih

⁷⁶ HDA, MVP NDH, PS, IPI, br. 1 od 3. ožujka 1942.

⁷⁷ HDA, MVP NDH, PI od 27. prosinca 1941.

⁷⁸

za ujedinjenjem (...) a revolucionarna organizacija bijaše do najvećeg stepena djelo bugarske države i slobodne bugarske javnosti”. Prema mišljenju Kantardžijeva, VMRO se izrodio kada je od “stroja bugarske države počela revolucionarna organizacija pretendirati da ih usmjeri po svojem”. Isprva je geslo “autonomna” i “nezavisna” Makedonija bilo samo “formula za vodstvo” da bi nakon toga “postala cilj za nekoje vođe”. Mihajlov ignorira mnoge eminentne ličnosti makedonskog pokreta, pa “ne podnosi čak ni prvenstvo Levskoga jer nije rodom iz Makedonije”. Kantardžijev smatra da Mihajlova ne može pretendirati na sljedništvo makedonske organizacije jer je izgubio njezin organski bugarski vid i ishodište. A evo i njegove zaključne misli: “VMRO nije Makedonija”.⁸⁰

Unatoč ovoj prepirci, dvorski krugovi sumnjicali su u listopadu 1942. Kantardžijeva da s mihovilistima brusi plan o autonomiji Makedonije. On je demantirao takve optužbe, ponovivši da Mihajlov u Bugarskoj nema uporišta, te da vrši “loš upliv u Hrvatskoj”.⁸¹

Kao što se vidi mogućnosti izmirenja bugarskih desnih nacionalista i Mihajlova bila je posve hipotetična. Političkoj stratifikaciji na dugu stazu Mihajlovu je odgovarala “nezavisna velika Makedonija”.

Modaliteti političkog izbora Mihajlova 1941. - 1944.

Mihajlov je u Zagrebu očitovao nekoliko čvrstih modaliteta svoga političkog izbora. Ako se želi valjano istražiti stajalište Mihajlova prema Bugarskoj iz političkog kuta njegove autonomističke doktrine 1941., dobro nam može poslužiti članak pod nazivom “Kratke bilješke o pojavi slavosrptine u Bugarskoj”.⁸² Članak je napisan u rujnu 1941. za interne potrebe poslanika Židovca, no danas nam može dobro poslužiti za razumijevanje trajnih političkih uporišta Mihajlova. Mihajlov tvrdi da je

⁸⁰ Pismo Kantardžijeva Mihajlovu i njegov odgovor iz kolovoza 1942. kao i neodaslan P.S. Kantardžijeva, priloženi su izvješću V. Židovca PPI br. 15 od 3. prosinca 1942. Židovcu ih je osobno uručio Kantardžijev 21. studenoga 1942., on ih je preveo i poslao Ministarstvu vanjskih poslova u Zagreb. Za dopisivanje Kantardžijeva i Mihajlova saznalo je bugarsko redarstvo koje je u okružnici namijenjenoj vojnim časnicima od 15. listopada 1942. osumnjčilo Kantardžijeva da je Mihajlovu ponudio stapanje “ratnika” i VMRO-a sa svrhom zajedničkog rada na “autonomiji Makedonije”. Pregovori su navodno propali na pitanju vodstva. HDA, MVP NDH, PS, PPI V. Židovca, br. 14 od 15. studenoga 1942.

⁸¹ HDA, MVP NDH, PS, TPI V. Židovca, br. 30. od 24. srpnja 1943. Njemački poslanik Beckerle bio je upoznat s pregovorima između Kantardžijeva i lidera VMRO-a Dimitra Cileva. Smatrao je da bi “bilo dobro kada bi došlo do suradnje između Mihajlova i Kantardžijeva”. V. Židovec, Izvještaj Vrlo tajno br. 191/41, V. Židovec, Bilješke o razgovoru s njemačkim poslanikom od 2. prosinca 1941.

⁸² HDA, MVP NDH, PS, “kratke bilješke o pojavi slavosrptine u Bugarskoj. Elaborat nije potpisan ali je Židovec u istrazi 1947. nedvojbeno potvrdio da je autor I. Mihajlov koji mu je u rujnu 1941. predao tekst elaborata na bugarskom jeziku a on ga je potom preveo na hrvatski. HDA,RSUP SRH, Zapisnik saslušanja V. Židovca kod UDB-e Hrvatske 26. rujna 1947. godine.

makedonski oslobodilački pokret nakon 1918. dospio u opreku sa srpskim, grčkim i bugarskim imperijalizmom. Politiku Sofije od 1918. Mihajlov tumači pojmom "slavosrbštine". Tim pojmom on označava onu bugarsku politiku koja se pokazala kao "pomagač srpskih planova koji su se ticali Makedonije" i koja je "borbu zarobljenih Bugara diktirala po svojoj volji" strepeći od autonomne Makedonije. Mihajlov poriče širinu horizonta bugarskim liderima od 1918. naovamo. Na njegovu udaru našao se i veliki lik bugarske povijesti Aleksandar Stambolijski, lider Bugarskog zemljoradničkoga saveza i predsjednik vlade 1920.-1923. godine. Valja podsjetiti da je za njegove vlade Bugarska okrenula novu stranicu suradnje s Jugoslavijom. Stambolijski je za vrijeme posjeta Beogradu u studenome 1922. godine dao sljedeću izjavu o Makedoncima: "Od 1918. godine naovamo nitko i ne govori o Makedoniji. Mi ne želimo rat s vama... Ne govorimo i ne mislimo o Makedoniji. Makedonci sami misle o Makedoniji. Oni su protiv vas i protiv nas".⁸³ U državnom udaru građanske opozicije i vojne lige 8. i 9. lipnja 1923. Stambolijski će pasti kao žrtva egzekutora iz frakcije VMRO-a T. Aleksandrova. Stoga je bilo za očekivati da će Mihajlov optuži Stambolijskog da se rukovodio "filozofijom vlastitog plota" i neprijateljstvom spram "svake oslobodilačke misli". Odavde nije bio dalek korak od padanja bugarske politike pod utjecaj "srpskih intriga", tvrdi Mihajlov i nastavlja da su od 1928. razni bugarski režimi uglavnom izmišljotinama i klevetama nastojali na javnom planu "moralno uništiti viđenije ljude makedonskog pokreta". Bez obzira na to što su nakon "bratimljenja sa Srbima" bugarski političari zazivali pravnu državu, oni su nekoć "sami po planinama tražili makedonsku organizaciju da im očisti državu od izdajica i rušitelja, osobito u vrijeme kad su njihovi stranački interesi ovisili o ovakovim protuzakornim čišćenjima", kategoričan je Mihajlov. To osobito vrijedi za grupu "protugerovista", koju Mihajlov naziva "pukim oruđem slavosrpske stranke u Bugarskoj". Mihajlov odbacuje prigovor bugarske vlade da prepoznatljivost VMRO-a leži u revolucionarnim metodama pa Bugarska ne može udovoljiti zahtjevima makedonske organizacije jer je "pravna država". Mihajlov odgovara protuargumentima: "Prije nego što bi Bugarska mogla biti pravna država, morala bi biti najprije Bugarska". Za Mihajlova nije nimalo utješno što su iz Sofije dolazile poruke da je "Bugarska uvijek mislila na Makedoniju", jer je u stvarnosti Bugarska "uvijek bila spremna na cijepanje Makedonije". Mihajlov nikad neće oprostiti bugarskoj vladi što je desetkovala mrežu VMRO-a u Pirinskoj Makedoniji i što je ukinula nemale lokalne privilegije VMRO-a u "Petričkom okrugu" koji je izgubio poseban administrativni i fiskalni ustroj. Od tog trenutka, smatra Mihajlov, budućnost makedonskog pokreta prože-

⁸³ Navedeno prema: Ž. AVRAMOVSKI, "Makedonsko pitanje u jugoslavensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine", *Sistem bugarske okupacije u jugoslavenskim oblastima (1941-1944), Jugoslavensko-bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova 1.*, 162.

ta je opasnostima i nepoznanicama. On optužuje Bugarsku da je 1934. godine ukinula "Petrički okrug" protumačivši tu pobjedonosnu erupciju makedonske organizacije kao "uzurpaciju suvereniteta bugarske države". Time je Sofija zadala udarac zajednici iz koje je makedonski pokret crpio svoje najvjernije vojnike, ali i financijske povlastice. Nije li bilo prirodnije - tvrdi Mihajlov - da su "zarobljeni makedonski Bugari" potražili potporu "među makedonskim Bugarima u Petričkom okrugu", negoli kod tuđih naroda. Ni jedno razdoblje VMRO-a nije bilo tako plodno ni koherentno kao razdoblje "Petričkog okruga" jer se samo putem 11 petričkih zastupnika u parlamentu moglo čuti o "bespravnom stanju Makedonaca pod Grčkom i Srbijom". Mihajlov je vjerovao da je "Petrički okrug" bio "primjer zarobljenim Makedoncima, da se njihove snage ne cijepaju među raznim srpskim i grčkim strankama, već da se drže na okupu". On ne krije da su ambicije makedonske organizacije bile da petrički kraj postane pokretač velikoga makedonskoga kolektivnoga gibanja. No, Bugarska je, smatra Mihajlov, iznevjerila obećanje iz 1918. da će odstupiti "Petrički okrug" za "stvaranje jedne cjelokupne i nezavisne makedonske države". Bilo kako bilo, taj je događaj uvjerio Mihajlova da se ne može osloniti na unutrašnje mogućnosti Bugarske. Urođenim zdravim razumom shvatio je da VMRO mora kročiti na put oslona na vlastite snage. Ta je odluka bila sažeta u njegovu motu: "Dok ima makedonskog duha, bit će i makedonsko pitanje".⁸⁴

Sada valja odgovoriti na pitanje je li Mihajlov u obnavljanju vitalnosti VMRO-a računao na potporu Talijana i Nijemaca. Hrvatski poslanik Židovec posve je odbacio takvu mogućnost. Štoviše, zapisao je da Mihajlov Talijane smatra "pravim neprijateljima" Makedonije.⁸⁵ Doista, u to doba talijanska diplomacija nije imala interesa za Mihajlova. Njegovo političko značenje, kako nam opisuje Massimo Magistratti, talijanski poslanik u Sofiji "nije veliko", isto kao što niti "ne postoji jedinstvo u makedonskim krajevima". U razgovoru sa Židovcem u listopadu 1941. Magistratti je kritizirao Makedonce i njihove organizacije da su "uvijek bili nečim nezadovoljni pa i danas stvaraju nezadovoljstvo svojim posebnim idejama". Bilo kako bilo, Mussolinijeva je diplomacija trenutno držala da joj makedonske organizacije samo stvaraju "vanjsko političke teškoće" i potkopavaju odnos između Bugarske, Italije i Grčke.⁸⁶

S druge strane, ni visoka njemačka politika nije pokazala poseban interes za ambicije Mihajlova. U siječnju 1942. Bugarska je na poziv Njemačke u Srbiju uputila tri divizije s oko 40 000 - 50 000 vojnika koji su

⁸⁴ HDA, MVP NDH, PS, I-69, "Kratke bilješke o pojavi slavosrbštine u Bugarskoj", 1.-20.

⁸⁵ HDA, RSUP SRH, SDS 013.0.56.V. Židovec, Zapisnik saslušanja u Upravi državne bezbjednosti za Hrvatsku u Zagrebu od 1. listopada 1947.

⁸⁶ HDA, MVP NDH, PS, V. Židovec, Bilješka o razgovoru s talijanskim poslanikom od 20. listopada 1941.

bili pod njemačkim zapovjedništvom. Vojska je otprilike zaposjela četvrtinu zemlje s tim da se ne dira u suverenitet Nedićeve Srbije. Nijemci su neprestano uvjerovali Mihajlova da je podjela Makedonije posljedica ratne nužde i koncesija Italiji, te da će se nakon rata definitivno riješiti to pitanje. Visoki njemački krugovi ignorirali su političke ideje Mihajlova. Kada je riječ o sljedbi i utjecaju VMRO-a u Bugarskoj, njemački poslanik Adolf Beckerle procijenio je u ožujku 1942. da on "imade samo nešto malo pristaša u Makedoniji, a u ostaloj Bugarskoj nema značenje".⁸⁷

Premda je optuživao Talijane i Nijemce da ne pridonose rješenju makedonskog pitanja, politika Mihajlova gledana u ratnoj perspektivi 1941.-1945. ne odvija se posve u znaku pasivizacije i čekanja. Mihajlov je vjerovao da je najveće adute svoje igre u zapadnoj Makedoniji imao tijekom 1941. i 1942. godine. Takve je prognoze bazirao upravo na latentnim slabostima talijanskog zaposjednuća Makedonije. Na veoma nizak stupanj sigurnosti u tim krajevima upozoravao je i hrvatski poslanik Židovec. Premda Makedoncima nije pridavao atribut samosvojnog naroda, Židovec je postupanje bugarskih vlasti prema Makedoncima nazvao "netaktičkim i nerazumnim". O sustavnom progону svjedočio je podatak da je od trenutka preuzimanja vlasti pa do ožujka 1942. u Makedoniji procesuirano oko 700 osoba i pokrenuto oko 100 političkih procesa, mahom "protiv omladinaca, dobrim dijelom srednjoškolaca i sl. optuženih radi ljevičarstva".⁸⁸

Sličan su nalaz iznijeli i neki bugarski političari. Simeon Radev, vanjskopolički suradnik Ministarstva vanjskih poslova, i Sotir Janev, tajni agent u novinarskoj službi, podnijeli su 1942. ministru unutrašnjih poslova negativno izvješće o sigurnosnim prilikama u Makedoniji. Dobar poznavatelj prilika na tom području, V. Seizov, potvrdio je potkraj 1942. da je uznapredovalo zastrašivanje i represija bugarske policije, te da u Makedoniji "vlada veliko nezadovoljstvo" prema bugarskom redarstvu, koje je "grubo i u mnogim slučajevima tuče ljude za koje se poslije ustanovi da su nevini". Jedino u "onim krajevima gdje su na vodećim mjestima ljudi rodom Makedonci, dakle, oni koji razumiju prilike, položaj nije tako loš", zaključio je Seizov.⁸⁹

⁸⁷ HDA, MVP NDH, PS, V. Židovec, TPI br. 13 od 28. ožujka 1942.

⁸⁸ Stefan Stefanov, odvjetnik i predsjednik Centralnoga akcionog komiteta za Makedoniju u Skoplju opisao je početkom 1942. Židovcu prilike u Makedoniji "u najcrnijim bojama" rekavši da "bugarske vlasti prave nebrojene pogreške, tako da imade mnogo ljudi koji žale za srpskom upravom dok, s druge strane, mnogi nasjedaju talijanskoj promidžbi koja je jaka i koja jasno ide za tim da u bugarskoj Makedoniji stvori neodržive prilike, tako da jednog dana dođe do odcjepljenja Makedonije od Bugarske i pripajanja Italiji pod bilo kojim vidom". Stefanov je ocijenio da "Mihajlov uopće više nema nikakvih pristaša u Makedoniji", te da je i vođa legionara Kantardžijev u Skoplju vodio neuspješnu agitaciju za organizaciju "ratnika". HDA, MVP NDH, PS, TPI V. Židovca, br. 14 od 4. travnja 1942.

⁸⁹ HDA, MVP NDH, PS, V. Židovec, TPI br. 50 od 5. prosinca 1942.

Slične vijesti stizale su i do vladajućih krugova u Zagrebu. Mladen Lorković, hrvatski ministar vanjskih poslova, zabilježio je 1. svibnja 1942. sljedeću opasku: “Čini se da su bugarske vlasti netaktične u svom postupku u Makedoniji. Tamo sad ima mnogo Bugara koji primaju talijansko državljanstvo samo zato da izbjegnju svakodnevnim neprilikama koje im prave bugarske vlasti”.⁹⁰

Ni Smiljan Čekada, katolički biskup u Skoplju nije štedio bugarske vlasti u Makedoniji opisujući njihovo ponašanje kao “vrlo surovo i netaktično”. Čekada je sumnjao u održivost bugarskog zaposjednuća Makedonije, jer je bio svjedokom da se “Makedonci ne osjećaju niti Bugari niti Srbima, nego samo Makedoncima”. Po njegovu mišljenju bugarska vlast u Makedoniji nije bila prihvatljiva ni za Albance koji su postavljali zahtjev za pripojenje Albaniji. Stoga Čekada jednostavno “ne vjeruje u trajnost ovog stanja”. On je također potvrdio da “postoji stalna talijansko-albanska promidžba za pripojenje Skopja i ostalih makedonskih krajeva Albaniji”.⁹¹

Ivan Tomas, tajnik biskupa Čekade, iznio je slično zapažanje. Tomas je u rujnu 1941. rekao Židovcu: “U Makedoniji vlada nezadovoljstvo sa sadašnjim bugarskim režimom te se sve više javljaju glasovi za autonomnu ili samostalnu Makedoniju, daleko od Srba i od Bugara - to bi moglo biti geslo tih ljudi”, zaključio je Tomas.

Tomas je kritizirao postupak lokalnih bugarskih vlasti prema katoličkim vjernicima, kojeg je opisao “vrlo lošim i nedoličnim”.⁹²

Slične ocjene iz tog vremena nalazimo i kod hrvatskih vojnih promatrača. U izvješću potpukovnika Adama Petrovića, hrvatskoga vojnog atašea u Sofiji upućenog Ministarstvu hrvatskog domobranstva 21. listopada 1941., zabilježeno je sljedeće: “Po svemu sudeći, izgleda da u bugarskoj Makedoniji postoji jaka struja za oslobođenjem i stvaranjem samostalne Makedonije (...). Unutarnje prilike u dijelu Makedonije koji je pripao Bugarskoj dosta su nejasne. Izraziti Makedonci pokazuju izvjesno nezadovoljstvo prema novom režimu u Bugarskoj. Isto tako i od Bugarostanovnika Makedonije dobrih 30 % ne oduševljavaju se bugarskom upravom jer nemaju sva ona prava koje imaju Bugari u samoj Bugarskoj”.⁹³

⁹⁰ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb 1998., 148.

⁹¹ HDA, MVP NDH, PS, TPI V. Židovca, br. 26 od 20. lipnja 1942.

⁹² Tomas je stekao dojam da niže bugarske vlasti gaje “antipatiju i predrasude spram naše Katoličke crkve”, a očito je i sam bio pod dojmom da je “to sve Balkan i daleki Orient i taj je duh protivan našem”. HDA, MVP NDH, PS, Tajno br. 5/41., V. Židovec, Bilješka o razgovoru s Ivanom Tomasom, tajnikom biskupa dr. S. Čekade od 2. rujna 1941.

⁹³ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd 1995., tom VII., knjiga 1, dok. br. 125; 430.-431.

Moramo sada postaviti pitanje je li se angažman Mihajlova 1941.-1945. konkretizirao i pretvorio u neku akciju? Iz dokumentacije zagrebačkoga policijskog atašea Hansa Helma, proizlazi da je Mihajlov bio pod nadzorom njemačkih agenata. Analogno tome može se objasniti zašto Zagreb nije postao aktivniji laboratorij za rješenje makedonskog pitanja. U travnju 1942. Helmov ured potvrdio je da je Mihajlov pod diskretnom paskom Rudolfa Kobba i Adalberta Kungela, njemačkih obavještajaca prurušenih u novinske izvjestitelje. U odjeljenju za jugoistok RSHA u Beču Mihajlov je navodno bio označen kao Kungelov važan informator pod šifrom "28201/15". Mihajlov je bio u dodiru sa SS-majorom Heydeom koji se na makedonskom području bavio formiranjem dobrovoljačke antikomunističke milicije. Početkom lipnja 1944. Helmov ured potvrdio je da je Mihajlov sastavio "iscrpan elaborat o pitanju albansko-bugarske granice" koji je predao dr. Šimi Cvitanoviću, predsjedniku Hrvatsko-albanskog društva u Zagrebu. U njemu se Mihajlov poziva na sporazum iz 1920. koji je potpisan između bugarskoga oslobodilačkog pokreta i albanskoga kosovskog komiteta. Mihajlov se zalagao za albansko-bugarsku granicu koja bi bila identična s bivšom jugoslavenko-albanskom granicom s tim da se o pripadnosti grada Debra odluči plebiscitom.

U lipnju 1943. Helmov ured dobiva nalog iz Berlina da provjeri istinitost navoda o financiranju pristaše Mihajlova u Bugarskoj talijanskim novcem koji mu se dostavlja u Zagreb putem Pavelića. Taj novac Mihajlov navodno koristi za uvlačenje svojih ljudi u policijski i upravni aparat u Sofiji. Dalje se traži provjera navoda o "Kongresu Makedonaca" koji je navodno održan u Zagrebu u svibnju 1943. Kongresu je bio nazočan i sam Pavelić koji je tom prilikom proglašen "makedonskim počasnim revolucionarcem". Usto, ured RSHA u Berlinu iz Bugarske dobio je podatke da se u "grupi Mihajlova vrši jaka agitacija protiv Njemačke", te da su "među Makedoncima nastale jake promjene u korist komunisti".⁹⁴ Ured njemačkoga policijskog atašea u Zagrebu nije mogao potvrditi ni opovrgnuti spomenute navode.

Ako je suditi prema njemačkim policijskim izvorima, stajališta Mihajlova koja je izražavao pred Nijemcima glede makedonskoga pitanja bila su natopljena kompromisnim natruhama. Naime, kako nije bilo zrelo vrijeme za stvaranje nezavisne Makedonije, on je dopustio mogućnost da Makedonija u odnosu na Bugarsku trenutno zadrži integralni oblik "najšire autonomije". Zapis iz ureda Hansa Helma, njemačkog policijskog atašea u Zagrebu, može nam poslužiti kao rekapitulacija onoga što je gore rečeno. Mihajlov je njemačkim agnetima rekao sljedeće: "Ja sam bugarski Makedonac. Makedonija je uvijek davala Bugarskoj najaktivnije ljude na svim područjima. Moj cilj je stvaranje nezavisne Velike Makedonije s priključenjem svih makedonskih oblasti koje se nalaze pod Bu-

⁹⁴ HDA, SUP SRH SDS, Arhiv Hansa Helma, Oznaka spisa 829902/43 od 10. lipnja 19343.

garskom, Grčkom, Albanijom i Srbijom. Ja znam da za ostvarenje tog cilja svi Makedonci stoje iza mene. Međutim, prema općem političkom položaju, osnivanje ove Velike Makedonije može uslijediti u okviru Velike Bugarske, ali samo s najširoom autonomijom”.⁹⁵

Kada je riječ o vlastitim političkim aspiracijama Mihajlova pri kraju rata, ne mogu se zaobići događaji vezani za njemačku ponudu da proglasi autonomnu Makedoniju.

Tijekom studenoga 1943. bugarska je vlada saznala da su njemački vojni krugovi pozvali Mihajlova na konzultacije u Berlin kako bi njegove pristaše sudjelovale u borbi protiv partizana u Egejskoj Makedoniji. Dobri Božilov, predsjednik vlade, primio je neimenovanog sljedbenika I. Mihajlova koji mu je predložio da njegovi ljudi formiraju postrojbe u grčko makedonskom području kako bi uspostavili mir “u njemačkom duhu”. Od bugarske se vlade tražilo da oslobodi vojne službe 500 do 1 000 Bugara koji bi se rasporedili na grčki teritorij. Božilov je pozvao njemačkog poslanika Beckerlea i zamolio ga da provjeri je li Berlin s tim u vezi konzultirao Mihajlova. Beckerle je u početku isključio mogućnost službenog dodira Njemačke i Mihajlova. No u prosincu je potvrdio da je Njemačka razmatrala mogućnost uključivanja pristaša Mihajlova u obranu sjeverne Grčke. Heinrich Himmler, vrhovni zapovjednik SS-a i šef njemačke policije, dao je pristanaka da se “makedonski nacionalisti članovi VMRO-a” uključe u obranu grčkog teritorija na kojem su raspoređene njemačke postrojbe.⁹⁶ Neki su jugoslavenski istraživači bez referiranja na precizne izvore iznijeli podatak da su pristaše Mihajlova formirali vojnu postrojbu od oko 200 boraca u Egejskoj Makedoniji koju je opremila i naoružala Njemačka. U svom sastavu postrojba je imala i nekoliko bugarskih časnika.⁹⁷ Ured njemačkoga policijskog atešea u Zagrebu također je potvrdio da je Mihajlov bio u dodiru s njemačkim opunomoćenikom državne sigurnosti u Grčkoj W. Heydeom koji je imao zadatak organiziranja protukomunističkih odreda u Egejskoj Makedoniji.⁹⁸

U kolovozu 1944. vojnička se situacija na Balkanu radikalno izmijenila na štetu Nijemaca. Crvena armija otpočela je ofenzivu u Rumunjskoj i približila se Bugarskoj. Hitler je naredio (26. kolovoza 1944.) Zapovjedništvu jugoistoka da se povuče iz Grčke. U tom trenutku Njemački visoki krugovi pokazali su interes za Mihajlova. Uz suglasnost Hermana Neubachera, opunomoćenika Reicha za privredno-politička pitanja na Balkanu i izvanrednog opunomoćenika Reicha za jugoistok, i Ernsta

⁹⁵ HDA, RSUP SRH, SDS, dosje br. 303.253-2: Ivan V. Mihajlov - podaci iz Arhiva Hansa Helma.

⁹⁶ Navedeno prema: N. KOČANKOV, *n. dj.*, 156.-161.

⁹⁷ V. STRUGAR, *n. dj.*, 282.

⁹⁸ HDA, RSUP SRH, SDS, dosje br. 303.253-2: Ivan V. Mihajlov - podaci iz Arhiva Hansa Helma.

. Kaltenbrunnera, šefa policije sigurnosti Reicha i SS-generalu, Mihajlov je pozvan u Beč kamo je doputovao sredinom kolovoza 1944. sa suprugom i tajnicom.⁹⁹

Premda je njemačka inicijativa zbog nedostatka dokumentacije nejasna u pojedinostima, očito je da je Mihajlov u ljeto 1944. dobio njemačku ponudu proglašenja autonomne Makedonije sa sjedištem u Solunu. Svijest o vlastitoj misiji odvela ga je u izviđanje mogućnosti na terenu. Dana 31. kolovoza 1944. avionom je sletio u Sofiju, zatim 4. rujna dolazi u Skoplje gdje od oblasnog upravitelja saznaje da će se bugarska vojska povući iz Makedonije. No njegova je akcija bila prilično neartikulirana i Mihajlov se vratio u Zagreb neobavljena posla.¹⁰⁰

Mihajlov će naknadno objasniti da Nijemci nisu pokazivali dovoljno senzibiliteta za makedonsku organizaciju, te da su se tek sredinom 1944. suglasili s idejom "autonomije Makedonije" i predložili mu da (objavi nezavisnost Makedonije". No prilike na terenu nisu bile suobrazne očekivanjima. Mihajlov se tako ponovno uvjerio da Nijemci glede makedonske države nisu imali osjećaja za političku priliku, te da su propustili 1941. godinu u kojoj je ideja nezavisne Makedonije imala politički zamah u najširim slojevima.¹⁰¹

Da je spomenuta epizoda bila samo površan pokušaj spašavanja njemačkih interesa na Balkanu, potvrdio je Mehmed Alajbegović, ministar vanjskih poslova NDH. U svjedočanstvu iznijetom na suđenju nakon rata, Alajbegović je rekao da je Mihajlov nakon povratka iz Makedonije bio strahovito razočaran i da je cijelu zamisao uzimao kao primjer njemačkog diletantizma. Bio je ljutit na Nijemce rekavši Alajbegoviću da ga "žele sada iskoristiti i u jednom času kad je svaka njegova akcija u Makedoniji osuđena na nesuspjeh, postavljaju mu nemoguće zadatke". Ranije dok je situacija bila povoljnija "Nijemci mi nisu dozvolili objaviti niti jedan članak u novinama". Alajbegović je također potvrdio da je iz tajnog

⁹⁹ HDA, RSUP SRH, SDS, dosje br. 303 253 - 2: Ivan V. Mihajlov - podaci iz Arhiva Hansa Helma. Na temelju Helmove dokumentacije analitičari UDB-e za Hrvatsku ishitreno su zaključili da je "Mihajlov radio za RSHA kao jedan od glavnih agenata". U policijskom izvješću o Mihajlovu koji je nastao vjerojatno 1950. godine tvrdi se da je u političkom opredjeljenju Mihajlova "bez obzira na terorističku djelatnost, koja je poznata u čitavom svijetu - upadljivo neprijateljstvo prema moskovskom imperijalizmu i suprotnost idejama Kominforma". Služba državne sigurnosti smatra da je potrebno utvrditi "njegov boravak" i "nadzirati njegovu aktivnost" jer Mihajlova "ipak ne treba podcijenjivati, ako posjeduje političku podršku po nekoj velesili". Isti izvor, Izvještaj o agentu Vanči Mihajlovu, bez naznake br. i datuma.

¹⁰⁰ V. STRUGAR, *n. dj.*, 283. Njemačko zapovjedništvo u Skoplju u tom trenutku imenuje Makedonski komitet koji počinje tiskati list *Makedonija* i uz pomoć Nijemaca formira oružane postrojbe narodne milicije.

¹⁰¹ I. MIHAJLOV, *Spomeni*, knjiga 3., 639.

fonda hrvatskog Ministarstva vanjskih poslova za putovanje Mihajlova izdvojeno 10 tisuća švicarskih franaka.¹⁰²

Mihajlov se uvjerio da u Makedoniji ne može podmetnuti svoja leđa za plan koji ne bi zaživio. Tako je doista i bilo. Kapitulacija Italije dala je zamah partizanskom pokretu u Vardarskoj Makedoniji. Otkucavalo je vrijeme nove Jugoslavije, a jugoslavenski su komunisti u studenome 1943. na Drugom zasjedanju AVNOJ-a deklarirali nacionalnu individualnost Makedonaca.¹⁰³

Mihajlov zasigurno nije mogao predvidjeti tijek povijesti. Još 1990. on je tvrdio da je makedonsku narodnost i makedonski jezik umjetno stvorio jugoslavenski režim kako bi srbizirao “makedonske Bugare”.¹⁰⁴

SUMMARY

IVAN VANČA MIHAJLOV: MACEDONIAN REVOLUTIONARY WITHOUT HOMELAND AND ROOTS

The friendship between Croatian nationalists and Macedonian emigrants dates from 1929. In that year, at the town of Banka by Sofia, the “Sofia Declaration” was signed by Croatian ustasha leaders Ante Pavelić and Gustav Perčec, and Georgij Kondov and Ivan Hadzev, members of the Macedonian National Committee for Emigrant Organizations. The signatories swore to “coordinate their legal activities to attain popular and national rights, political freedom, a full national sovereignty for Croatia and Macedonia.” At this time, Pavelić also met with Ivan Vančo

¹⁰² HDA, RSUP SRH, SDS, Oznaka 013.0.50, M. Alajbegović, Zapisnik saslušanja od 18. ožujka 1947. U sudskom procesu protiv Alajbegovića pred Vrhovnim sudom Republike Hrvatske u Zagrebu 1947., koji je završio smrtnom presudom, sud je također inkriminirao Alajbegovićevo izdavanje spomenute svote novca Vanči Mihajlovu. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika, Sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997., 394. Ministar domobranstva i vojskovođa S. Kvaternik također se prisjeća da je Alajbegović “krajem 1944. ili početkom 1945. g. dao 10 000 švicarskih franaka Vanči Mihajlovu, kada je ovaj putovao po nalogu Nijemaca u Makedoniju”. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *n. dj.*, 277.-278.

¹⁰³ Na zasjedanju nisu bili prisutni delegati iz Makedonije pa su bugarski komunisti tu odluku smatrali neobvezujućom. Usto, optužili su Jugoslaviju za pretenzije na Pirinšku i Egejsku Makedoniju. Jugoslavenski komunisti odgovorili su im da se odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a odnose samo na “dio makedonskog naroda koji živi na teritoriju Jugoslavije”. Usp. Svetozar VUKMANOVIĆ TEMPO, *Borba za Balkan*, Zagreb 1981., 258. Simbol makedonskog uzleta bio je vidljiv 2. kolovoza 1944. kada je konstituiran ASNOM-a kao vrhovna vlast Makedonije, koja se smatra dijelom Federalne Jugoslavije. Makedonski jezik proglašen je službenim jezikom Federalne Makedonije.

¹⁰⁴ I. MIHAJLOV, *Izabrani proizvedenija*, 475.

Mihajlov in Sofia in order to establish cooperative ties between the Ustaša organization and the right wing of IMRO.

In 1934 IMRO paid the price for improved relations between Yugoslavia and Bulgaria, and Bulgaria turned its back on Mihajlov. He decided to promote the Macedonian idea in exile. As far as his political program is concerned, there is no doubt that in the middle of 1928 Mihajlov rejected the notion of “autonomy” for Macedonia in favour of full independence. But what is specific and original in his program is that his idea of Macedonian independence does not imply Macedonian ethnic character.

His ideas were not acceptable to Bulgarian nationalists and, more importantly, it cost him the support of IMRO which he at first wholeheartedly enjoyed. Correspondence between the Bulgarian right-wing nationalist Asen Kantardzijevo and Mihajlov from 1943 clearly reveals that Mihajlov can not become the leader of a Macedonian organization because he is deemed to have lost his Bulgarian outlook and point of origin. His decision not to return to Bulgaria in 1941 seems to prove that the rift between Mihajlov and Bulgarian political leaders was deep. The Ustaša government provided Mihajlov a safe haven in Zagreb between 1941-1944. He was in close contact with Pavelić and most likely had an influence on the latter’s politics. Even though it never developed into an incident of larger importance, there is no doubt that Mihajlov’s presence in Zagreb cast a shadow on relations between the Independent State of Croatia and the Empire of Bulgaria. To the Bulgarian government, it was unacceptable that the Macedonian question was being presented to Croatian public opinion through the autonomist filter of Mihajlov. But it seems that Mihajlov maintained contacts with the Bulgarian court in spite of his uncompromising attitude on the question of Bulgarian politics in Macedonia.

In 1941 Mihajlov did not have the support of German or Italian diplomacy. Contacts between him and the German government in September of 1944 resulted in something that might be called an attempt to proclaim the independence of Macedonia. After a visit to Sofia and Skoplje which was in part financed by the Croatian ministry for foreign affairs, Mihajlov became convinced that such a plan was not realizable given the conditions prevailing at the time.